

Міністерство освіти і науки України
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
Інститут гуманітарної підготовки та державного управління
Кафедра публічного управління та адміністрування

Носурак Петро Іванович УДК 351.82

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх
подолання

Публічне управління та адміністрування
281 «Публічне управління та адміністрування»

П. І. Носурак

Науковий керівник Білоцький О.В., к.ю.н., доцент

(підпис)

Допущено до захисту

В.о.завідувача кафедри

І.П.Лопушинський

Рецензент

В.П. Петренко

Робота містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Івано-Франківськ - 2024

АНОТАЦІЯ

Носурак П. І. Проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх подолання. – Рукопис.

Магістерська робота за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». – Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу. – Івано-Франківськ, 2023.

В роботі здійснено комплексне теоретико-прикладне узагальнення проблем розвитку громадянського суспільства в умовах становлення демократичної правової держави в Україні. Проаналізовано сутність поняття «громадянського суспільства». Узагальнено особливості нормативно-правового регулювання діяльності організацій громадянського суспільства.

Описано основні тенденції розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі. Зроблено детальний аналіз стану розвитку громадянського суспільства в Україні в 2021-2022 рр. Охарактеризовано особливості міжсекторальної взаємодії між владою, громадянським суспільством та бізнесом під час воєнного стану. Виокремлено проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: громадянське суспільство, адвокаційні можливості, інституційна спроможність, громадські організації, суспільна довіра, проблеми, волонтерський рух

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	9
1.1 Поняття і сутність «громадянського суспільства»	9
1.2 Нормативно-правове регулювання діяльності організацій громадянського суспільства в Україні	18
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	26
2.1 Стан розвитку громадянського суспільства в Україні в 2021-2022 рр.	26
2.2 Особливості міжсекторальної взаємодії між владою, громадянським суспільством та бізнесом під час воєнного стану	37
РОЗДІЛ 3	
ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	45
3.1 Проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні	45
3.2 Пропозиції щодо подолання проблем розвитку громадянського суспільства в Україні	54
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

Актуальність теми. Демократизація як глобальний процес удосконалення політичного буття сприяє модернізації відносин в публічній сфері. Замість вертикальних імперативів, стає актуальним використання мережевого консультативного підходу для спільної взаємодії соціально-політичних учасників. Колишні об'єкти політичних впливів держави перетворюються на її партнерів, а публічна політика стає зоною взаємоконтролю та спільної відповідальності різних суспільних секторів. Хоча відповідні зміни відбуваються нерівномірно в світовому масштабі, вони свідчать про тектонічні зрушення ціннісних пріоритетів у демократичних країнах: громадянин, громада, громадянське суспільство, а точніше рівень їхньої активності та реалізації в публічному вимірі, стають критеріями успішності функціонування демократичної держави. Сьогодні громадянське суспільство є не лише рупором виголошення потреб та вимог населення, воно являє собою дійову одиницю в контексті позитивних соціальних зрушень, свідченням чого є зростання довіри до його інститутів серед громадян. Попри потужний синергетичний потенціал третій сектор у своєму розвитку зазнає різномірних впливів з боку інших соціально-політичних акторів. Щоденно низка чинників різного порядку та сили цілеспрямовано або ж побічно впливають на динаміку його функціонування (політична еліта, геополітичні процеси, нормативно-правове забезпечення діяльності).

Громадянське суспільство незалежної України демонструє чи не найліпші показники поступу на пострадянському просторі. У той же час, його розвій суттєво поступається результатами аналогам західних демократій. Відкритість і прозорість інформаційного поля, а також взаємодія держави та самоорганізованої громади у розробці інформаційного порядку денного є аргументами, що пояснюють таку розбіжність. Спільна програма дій держави та третього сектору у виробленні публічної політики може стати запорукою їх ефективної коеволюції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтя для магістерського

дослідження заклали науково-дослідні праці українських та зарубіжних дослідників: В. Бебика, В. Беха, О. Васильченко, В. Воловика, Ю. Габермаса, П. Горностаї, М. Горшкова, Б. Грушина, В. Глазунова, В. Воронкової, Ф. Гегеля, Ф. Гольцендорфа, І. Денисенко, І. Капріцина, В. Карлової, Д. Канемана, В. Коробейникова, О. Краснокутського, Г. Лебона, М. Лепського, У. Ліппмана, Н. Лумана, Л. Мазур, Є. Ноель-Нойман, Г. Почепцова, В. Скворця, Н. Спиці, Г. Тарда, О. Уледова, М. Шульги. Проблемні аспекти формування та функціонування громадянського суспільства досліджували: О. Білокопитов, М. Боришевський, К. Величко, М. Калініченко, А. Карась, Ю. Шемшученко, А. Шинкович.

Ураховуючи кількість та швидкість змін, що відбуваються в Україні, динамічні та нестабільні умови діяльності, питання взаємодії держави, органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства потребують додаткових досліджень, оскільки система таких відносин є дуже складною, а науковці переважно акцентують увагу лише на певних складових чи окремих зв'язках цієї системи. Отже, віддаючи належне вітчизняним та закордонним ученим, які протягом останніх років досліджували й осмислювали деякі аспекти взаємодії громадянського суспільства й держави, питання дослідження проблем розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх подолання, залишаються актуальними і своєчасними. Зазначене зумовило вибір теми магістерського дослідження.

Мета та завдання дослідження. Мета магістерського дослідження – з'ясувати проблеми розвитку громадянського суспільства України на сучасному етапі та запропонувати шляхи їх подолання.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- проаналізувати теоретико-прикладні засади дослідження розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах;
- охарактеризувати стан та ідентифікувати етапи розвитку громадянського суспільства України;
- виокремити проблеми розвитку громадянського суспільства України та

запропонувати шляхи їх подолання.

Об'єкт дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі розвитку громадянського суспільства.

Предмет дослідження – проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх подолання.

Методи дослідження. Методичною основою магістерської роботи були такі методи: *аналіз* (сприяв виокремленню характерних ознак громадянського суспільства), *абстрагування* (акцентував увагу на формах реалізації основних засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади, які є ядром такої взаємодії та їх втіленням на практиці), *формалізація* (сприяла формалізації напрацьованих у роботі рекомендацій щодо модернізації механізмів взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади в умовах становлення демократичної правової держави в Україні у вигляді конкретних пропозицій); *діалектичний*, за допомогою якого вдалося виокремити певні особливості взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади в умовах становлення демократичної правової держави в Україні й об'єктивно розглянути різні форми реалізації основних засад такої взаємодії; *системний*, за допомогою якого досліджувалася діяльність громадських об'єднань як форми взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади як певної системи, а на цій основі виділено особливості взаємодії політичних партій, громадських і релігійних організацій як елементів системи.

Інформаційну базу магістерської роботи складають наукові джерела, публікації вітчизняних та іноземних учених, матеріали конференцій, самітів, симпозіумів, дані Державної служби статистики України, довідкові та інформаційні видання, закони й інші нормативно-правові акти України, міжнародні договори України, ресурси Інтернету. Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані, що стосуються теми дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані й обґрунтовані в роботі висновки і практичні пропозиції можна застосувати: для подальшого дослідження основних засад взаємодії

громадянського суспільства й органів публічної влади; для підвищення ефективності практичної діяльності органів публічної влади у процесі взаємодії з інститутами громадянського суспільства; для підвищення громадянської культури громадян України щодо основних засад і форм взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади.

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменувань). Загальний обсяг магістерської роботи становить 80 сторінок і містить 1 таблицю.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Поняття і сутність «громадянського суспільства»

Зважаючи на досвід європейських демократій, громадянське суспільство не можна трактувати як антитезу державі, адже саме в громадянському суспільстві формуються суспільні інтереси, що в ідеалі є свого роду «фундаментом», на якому будується державна влада. Такий взаємозв'язок, передусім, «зумовлений правовою природою цих двох суспільних явищ. Так, громадянське суспільство є результатом еволюції суспільства, в якому панувала «боротьба приватних, індивідуальних інтересів, війна всіх проти всіх», до самоврядного об'єднання індивідів, які сповідують певну систему основоположних правових принципів (свобода, справедливість, рівність, гуманізм та інші). Так само і держава – продукт розвитку організації необмеженої влади авторитету до авторитету правомірної влади». Першочергово громадянське суспільство позначає форму людського існування (*existence humaine*), яка переважає тоді, коли люди живуть в умовах політичних чи громадянських зв'язків¹.

Уперше поняття «громадянське суспільство» використав німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, який дійшов висновку, що це особлива стадія в діалектичному русі від сім'ї до держави. На його думку, соціальне життя, характерне для громадянського суспільства, суттєво відрізняється від етичних основ сім'ї й від публічного життя держави. Згідно з ученням німецького філософа, громадянське суспільство складається з системи потреб, яка ґрунтована на приватній власності, а також на здійсненні правосуддя, поліції та корпораціях². Питання природи громадянського суспільства знайшло відображення в працях сучасних учених Ю. Габермаса, Дж. Кіна, Р. Патнама, Н. Розенблум. Однак названі вчені акцентували

¹ Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей. Т. 1. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. С.318.

² Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. Р. Осадчука, М. Кушнір. Київ: Юніверс, 2000.С.169.

на філософських і політологічних аспектах питання, не звертаючи увагу на правову природу громадянського суспільства.

А. Ф. Колодій визначає громадянське суспільство «як плюралізм і організацію інтересів незалежно від держави». Разом із тим, дослідження громадянського суспільства і груп інтересів зазвичай проводяться роздільно, у зв'язку з тим що групи інтересів розглядають у двох значеннях: з одного боку, як осередки спілкування, взаємодії і солідарності, провадження публічного життя та колективного вирішення проблем; з іншого – як осередки, які намагаються відстояти власні інтереси в межах усього суспільства, ув'язуються в політику та чинять тиск на владу. Саме другий підхід, на переконання авторки, «забезпечує можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які є наступною ланкою представництва специфічних групових інтересів та їх захисту політичними засобами»³.

Громадянське суспільство, на переконання А. Ф. Карася, є соціальною позаурядовою сферою спонтанного самовияву вільних людей, організацій та асоціацій, що функціює як мережа кооперативних відносин і взаємин між індивідами і соціальними інституціями⁴. Не вдаючись у розгорнутий аналіз різних трактувань громадянського суспільства, яке часто визначають як «не залежні від держави громадські об'єднання», «соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій», «сукупність груп впливу та інших суб'єктів тиску на політичний процес в суспільстві», про що ґрунтовно написано в науковій літературі, зупинимося на змістовній природі цього явища.

За визначенням Ю. М. Тодики, «громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів для життєдіяльності соціальної, культурної і духовної сфер, їх відтворення та передачі від покоління до покоління»⁵.

³ Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). «І» : *Незалежний культурологічний часопис*. 2001. №21. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>.

⁴ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ, Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С.378.

⁵ Тодика Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Факт, 2000. С.187.

В. Ф. Погорілко зазначає, що «громадянське суспільство – це спільність вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником та брати активну і всебічну участь у політичному житті»⁶. А. Р. Крусян констатує, що громадянське суспільство – це вільне суспільство, а свобода громадянського суспільства – у його самостійності й відносній незалежності від держави. Водночас, на думку вченої, абсолютна незалежність від держави не є реальною, тому що саме держава є гарантом цієї свободи⁷. П. М. Рабінович визначає громадянське суспільство як «спільність вільних, рівноправних людей та їхніх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власниками, а також брати активну участь у політичному житті»⁸. В. В. Речицький вважає, що громадянське суспільство – це самосвідома, самоврядна недержавна ланка народу⁹. За М. С. Кельманом, громадянське суспільство – це система різноманітних зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів, колективних відносин, які базуються на рівності й особистій ініціативності¹⁰.

Із позицій людиноцентризму розглядає громадянське суспільство А. Р. Мацюк. Учений вважає, що громадянське суспільство можна визначити як сукупність людських відносин і відповідних їм формальних і неформальних суспільних інститутів¹¹.

Досить розгорнуто, опираючись на концепцію Г. В. Ф.Гегеля, визначає громадянське суспільство А. М. Колодій. Учений стверджує, що громадянське суспільство – це об'єднання вільних індивідів й асоціацій громадян, сформованих добровільно для забезпечення свободи й ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів і яке

⁶ Конституційне право України / за ред. докт. юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілко Вид. 2-ге, доопр. Київ : Наукова думка, 2000. С.169.

⁷ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С.190.

⁸ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібн. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С.47.

⁹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. С.139.

¹⁰ Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства та держави. *Право України*. 2010. №6. С. 94.

¹¹ Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії. *Українське право*. 2005. №1(2). С. 25.

завдяки приватній власності в економічній сфері, демократії у політичній, плюралізму у духовній, справедливості у правовій зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, здатного підпорядкувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу¹².

М. В. Савчин вважає, що громадянське суспільство складає саморегульовальну систему, яка у взаємовідносинах із державою становить сукупність рівноправних і вільних громадян, їхніх добровільних об'єднань, які знаходяться у відносинах конкуренції й солідарності поза безпосереднім впливом держави, яка через механізм правового регулювання опосередковано забезпечує рамки самореалізації інтересів громадян, їхніх об'єднань та підтримку його інфраструктури¹³.

В. М. Шаповал визначає правову природу громадянського суспільства як такого, де саме суспільство й кожний індивід убезпечені від усебічного втручання держави, а сама держава є складовою політичної системи суспільства й не поглинає всі його сутнісні вияви¹⁴.

Громадянське суспільство, на думку В. М. Селіванова, може бути лише теоретичною абстракцією, поняттям, яке насправді має свою сутнісну природу, але залежно від конкретних історичних умов різну форму, що потребує постійного оновлення уявлення про це соціальне явище¹⁵.

Проаналізувавши різні інтерпретації терміна «громадянське суспільство», В. А. Варениця вказує на існування різних підходів до його вивчення, які в загальному вигляді можна класифікувати так: громадянське суспільство – це соціальний простір, порівняно незалежний від держави; це сукупність суб'єктів незалежної соціальної дії; це тип соціальної організації, який включає принципи, що дають змогу досягти мети державно-організаційного забезпечення суспільства й гарантії прав людини: світоглядний принцип свободи особистості, відображеної

¹² Колодій А. Громадянське суспільство : ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою. *Право України*. 2014. № 4. С. 12–13.

¹³ Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред проф. Ю. Л. Бошицького ; Київський університет права НАН України Київ : Кондор-Видавництво, 2012. С.73.

¹⁴ Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави. *Право України*. 2008. №10. С. 5.

¹⁵ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / Акад. прав. наук України. Київ : Ін-Юре, 2002. С.226.

в громадянських і політичних правах; в економіці – принцип економічної демократії, відображений у свободі підприємництва і праві приватної власності; у політиці – правова держава, верховенство закону, основним змістом якого є захист прав людини, принцип розподілу влади; в управлінні – самоврядування як універсальний принцип організації суспільних, господарських і політичних структур та їх функціонування¹⁶.

На основі наведених вище визначень можна виділити основні характерні риси, притаманні правовій природі громадянського суспільства: свобода, справедливість, рівність. Зокрема, таке суспільство є джерелом життєвої сили для свободи. Погоджуємося з думкою В. Б. Ковальчука, що «в межах громадянського суспільства свобода проявляється не так, як у межах держави, де людина заявляє про себе як істота пасивна, безпорадна, оскільки вона об'єкт уваги і маніпулювання, піклування і покарання. В громадянському суспільстві людина заявляє про себе як автономна, суверенна особа. Вона рівна серед рівних, оскільки люди об'єднуються між собою за власним волевиявленням і логічно передбачити, що вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми та правила, яких мають намір дотримуватися»¹⁷.

Сучасне громадянське суспільство – це не лише суспільство вільних індивідів, але й суспільство, побудоване на правомірних (справедливих) відносинах. Визнання зв'язку між правом і справедливістю є складовою європейської правової традиції, починаючи з античних часів. Так, ще з часів римського права відомі висловлювання: *in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est* – в усіх справах, особливо в праві, треба пам'ятати про справедливість; *est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam ius* – право породжене справедливістю як матір'ю, оскільки справедливість передувала праву.

О. В. Петришин визначає громадянське суспільство «як сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, котрі діють на самоврядних

¹⁶ Варениця В. А. Соціальний діалог : громадянське суспільство та демократія співучасті. *Право і Безпека*. 2009. №2(29). URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pib/2009_2/PB-2_37.

¹⁷ Ковальчук В. Б. Громадянське суспільство як правова категорія. *Малиновські читання : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Острог, 16–17 листопада 2012 року). С. 57.

засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні невід'ємні права і свободи. Відповідно до цього визначення, громадянське суспільство має такі характерні властивості:

а) його інститути обумовлені безпосередніми життєвими інтересами і потребами людей;

б) воно відображає встановлення елементарного соціального взаємозв'язку між індивідами;

в) воно має власну організаційну структуру, реально функціонує через певні громадянські інституції;

г) інститути громадянського суспільства формуються добровільно і функціонують на засадах самоврядування;

д) громадянське суспільство є найадекватнішим середовищем формування й ефективного здійснення правових норм, а тому й виступає належним підґрунтям становлення та функціонування демократичної правової державності»¹⁸.

Останніми роками в українській правничій лексиці все частіше з'являється поняття «громадянське суспільство» разом із такими категоріями, як «права людини», «демократія», «державна», «конституціоналізм». Знаковим є те, що в першому проєкті Конституції України 1996 р. передбачався окремий розділ «Громадянське суспільство і держава», який, однак, не увійшов до тексту Основного Закону. Необхідно зазначити, що в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року, зокрема в ст. 5, законодавець чітко визначив засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства, а саме: «утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їхнього впливу на прийняття суспільно важливих рішень; підвищення

¹⁸ Петришин О. Громадянське суспільство і держава : питання взаємовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2016. № 4(47). С. 3.

ролі, відповідальності політичних партій, сприяння політичній структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких органах влади; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень»¹⁹.

О. Ф. Фрицький вважає, що «громадянське суспільство охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, включаючи власність, працю, підприємництво, організацію і діяльність громадських об'єднань, сферу виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, норми етики поведінки людини тощо»²⁰. На думку О. С. Резніка, інститутами громадянського суспільства є сім'я, різні заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації організації, які забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів²¹.

Поняття «інститути громадянського суспільства» відображено в підзаконних нормативних актах. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України, якою затверджено порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, під «інститутами громадянського суспільства слід розуміти громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні, релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації, інші непідприємницькі товариства, установи, легалізовані відповідно до законодавства»²².

¹⁹ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1.07.2010 р. №2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №40. Ст. 527.

²⁰ Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручн. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 536 с.

²¹ Резнік О. Особистість і громадянське суспільство : досвід теоретичного осмислення. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2012. №3. С. 68–79.

²² Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. №976 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>.

Отже, фундаментальним елементом громадянського суспільства є його незалежні самоврядні інститути, які, взаємодіючи з органами публічної влади, виконують важливі легітимувальні функції як усередині суспільства, так і в процесі його взаємодії з вищезазначеними органами. По-перше, інститути громадянського суспільства є гарантами непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, слугують опорою у їх можливому протистоянні з публічною владою. По-друге, громадянське суспільство є засобом самовираження громадян, їх самоорганізації та самостійної реалізації особистих інтересів. По-третє, інститути громадянського суспільства впорядковують, систематизують та надають врегульованості вимогам і протестам людей, які в іншому разі могли стати руйнівними, і так створюють сприятливі умови для функціонування публічної влади. По-четверте, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів однієї групи в її протистоянні з іншими групами інтересів, і завдяки цьому кожна група отримує шанс бути почутою органами публічної влади. По-п'яте, інститути громадянського суспільства виконують ефективний контроль за формуванням і функціонуванням органів публічної влади, встановлюючи межі їх компетенції.

На думку багатьох вчених, інститути громадянського суспільства мають щонайменше чотири ознаки. По-перше, вони повинні бути здатні планувати й реалізовувати колективні акції щодо захисту чи досягнення власних інтересів. По-друге, вони, як правило, не залежні як від органів державної влади, так і від приватних корпоративних об'єднань. По-третє, такі групи не прагнуть підмінити собою державні владні структури й не бажають захопити державну владу. По-четверте, вони завжди згодні діяти в межах легітимно встановлених законом політико-правових норм.

Наведені вище позиції можна підсумувати тезою М. В. Савчина, що держава не є всесильною – ефективна держава завжди опирається на інститути

громадянського суспільства, які служать джерелом її розвитку й можливої модернізації²³.

Також варто погодитися із висновками П. М. Любченка, що громадянське суспільство має три основні аспекти своєї діяльності: самоорганізаційний, демократичний, соціальний. «Самоорганізаційний – це діяльність різних асоціацій, спрямована на вирішення справ окремих людей або невеликих груп. Вони не займаються політикою, проводячи усі громадські ініціативи суто для вирішення власних проблем. Демократичний – це діяльність організацій, які ставлять перед собою завдання певною мірою готувати людей до політики, політичної соціалізації, в першу чергу торкаючись владних відносин. Це своєрідна школа демократії, діяльність об'єднань громадян, які цікавляться політикою і ставлять за мету протистояти можливим намірам узурпації влади або іншим подібним речам. Соціальний – це реалізація функцій у суспільстві загального добробуту, допомога бідним, особам з інвалідністю тощо». У певні періоди розвитку суспільства окремі аспекти можуть посилюватися або послаблюватися залежно від загострення тих чи тих проблем²⁴.

Зважаючи на вищенаведені позиції, є всі підстави вважати, що громадянське суспільство – це правове явище з такими характерними ознаками: існування самоврядних і незалежних інституцій; високий рівень правосвідомості громадян; гарантії прав, свобод людини й громадянина, прозорість у відносинах суспільства та влади. Громадянське суспільство можна визначити як об'єднання вільних осіб, які є правосвідомими членами суспільства й реалізують свої основні невід'ємні права і свободи через добровільно сформовані громадянські інститути, які діють на самоврядних засадах у межах Конституції й законів України. Ефективність функціонування громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з процедурою взаємодії з органами публічної влади.

²³ Савчин М. Реформування місцевого самоврядування в Україні у контексті соціетального конституціоналізму. *Право України*. 2014. №9. С. 120.

²⁴ Любченко П. М. Громадянське суспільство : концептуальні особливості інтерпретації . *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 6. Харків: Право, 2003. С. 3–15.

1.2 Нормативно-правове регулювання діяльності організацій громадянського суспільства в Україні

У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості ефективної взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади і правовій основі, яка регулює цю взаємодію. З одного боку, аспекти взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади є не лише внутрішньодержавним явищем, а й таким, що почасти внаормується міжнародними й міждержавними документами, які визначають позицію й функції цієї взаємодії в геополітичному просторі. З другого боку, наявність цієї зовнішньо спрямованої нормативної бази корелюється внутрішнім, національним законодавством і правовими звичаями. Вони ж, своєю чергою, визначаються стратегічним напрямом розвитку країни, затвердженим урядом, національними інтересами, культурно-історичними традиціями. Зважаючи на окреслене, пропонуємо досліджувану в роботі нормативно-правову базу, яка внаормує зв'язок між громадянським суспільством і публічною владою класифікувати за таким принципом:

1. Міжнародні акти. До цієї групи належить договірні акти (угоди, меморандуми, програми), учасниками яких є групи держав, міжнародні організації й союзи.

Угоди. На даний час механізми формування й розвитку демократичних інститутів в Україні, які спрямовані на забезпечення стратегії національної безпеки в європейському геополітичному контексті, прописані в «Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» – основному для нашої держави міжнародному документі, який відкриває перспективи інтеграції країни з європейською спільнотою²⁵. Зазначимо, що визначальні функції щодо виконання Україною євроінтеграційних зобов'язань відводиться взаємодії громадянського суспільства й органів державної влади.

²⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ № 984_011 від 30.11.2015 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Угодою про асоціацію передбачено, що саме неурядові інститути та громадянське суспільство загалом безпосередньо впливають на вироблення політичних рішень і їх утілення. Навіть більше: на громадянське суспільство покладається обов'язок моніторингу й незалежного тестування державних реформ щодо їх втілення в межах виконання Угоди, результатом яких має бути й посилення національної безпеки. Адже успішне виконання цих реформ дасть змогу набути Україною повноцінного членства в ЄС.

Меморандуми. До таких нормативних актів належать ті, які забезпечують участь міжнародних й іноземних фондів і програм, освітніх і наукових організацій у налагодженні механізмів співпраці громадянського суспільства з державними органами, розвитку ефективної системи надання державно-адміністративних послуг. Зазначений законодавчо-правовий масив передбачає активну залученість громадських організацій до створення й удосконалення управлінських механізмів державою, і таким чином формується позитивна кореляція між урядовими й неурядовими структурами, яка спроможна сформувати, налагодити й удосконалити механізми національної безпеки на всіх рівнях суспільного життя.

Також варто зауважити, що такі документи обов'язково передбачають співучасть неурядових організацій, фондів і програм країн, які мають розвинені й демократичні інститути. Саме вони, через співпрацю з українськими неурядовими організаціями, благодійними фондами, творчими й професійними спілками, пропагують в Україні громадянські цінності, притаманні високорозвиненим демократичним країнам, зокрема: гендерна рівність, свобода слова, свобода совісті, толерантне ставлення до сексуальних меншин, турбота про осіб з особливими потребами, участь у вирішенні екологічних проблем, популяризація волонтерського руху. Також така співпраця й участь міжнародних неурядових організацій сприяє формуванню й активізації демократичних інститутів уже на національному рівні в Україні, через них налагоджується ефективна взаємодія громадянського суспільства й державних органів влади в боротьбі з негативними суспільними явищами, зокрема з корупцією, яка загострює громадянські

конфлікти²⁶ й досягла масштабів, загрозливих узагалі національній безпеці України.

У цьому контексті заслуговують на увагу меморандуми, спрямовані на співпрацю з удосконалення електронного урядування, звітності державних органів влади, участі громадськості в управлінні державою, на діджиталізацію процесів надання адміністративних послуг населенню, що усуває можливість зловживання й корупційних діянь. До таких документів, наприклад, належить Меморандум про співпрацю у сфері цифрових трансформацій, підписаний 2019 року Міністерством цифрової трансформації України та Міністерством економіки та зв'язку Естонської Республіки. Дія документа спрямована насамперед на діджиталізацію сфери державних послуг. Країни вже реалізують ряд проєктів, спрямованих на вдосконалення цієї сфери: це створення мобільного додатку й порталу з держпослуг «Дія», автоматизація діяльності центрів надання адміністративних послуг «Вулик», система е-взаємодії державних інформресурсів «Трембіта». Зазначимо, що реалізація проєктів, запланованих цим Меморандумом, передбачає обов'язкове залучення громадськості у проведенні самітів і хакатонів. До цієї сфери дії належить Меморандум про співпрацю, підписаний 23 вересня 2019 року Міністерством цифрової трансформації України та Швейцарською агенцією розвитку та співробітництва. Предметом документа є виконання другої фази Програми EGAP («Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади») за підтримки фондів InnovaBridge та «Східна Європа», що передбачає налагодження взаємодії громадянського суспільства й державних органів влади, удосконалення механізмів надання держпослуг.

2. Нормативно-правові акти національного законодавства – внутрішньо-державна нормативно-правова й законодавча база, яка унормовує діяльність із взаємодії громадянського суспільства й державних органів влади. Вважаємо, що немає якогось одного законодавчого документа, який нормативно забезпечував би

²⁶ Михальченко М. І., Самчук З. Ф., Шайгородський Ю. Ж. [та ін.] Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ, 2019. 552 с.

продуктивне функціонування певного громадянського чи державного інституту або повноцінну дію окремого явища, ініційованого соціумом. Для цього повинен існувати складний багаторівневий нормативний комплекс, до якого входять законодавчі (закони, кодекси), виконавчі (розпорядження, постанови та ін.), контролюючі (звіти, обговорення, офіційні статистичні дані, відповідні громадські організації та ін.) й інноваційно-дорадчі (науково-дослідні установи) ініціативи, які не суперечать одна одній, а існують у синергетичній єдності. Загалом механізми суспільно-державної взаємодії закладені в багатьох нормативно-правових актах, кодексах і документах держави, однак усі вони корелюють з основними, стратегічними, в яких визначено загальні стратегії національної безпеки.

Стратегії. Такого типу нормативні акти, що являють собою загальні плани національного розвитку впродовж тривалого часу (зазвичай на кілька років), спрямовані на сферу вдосконалення та активізацію взаємодії громадянського суспільства і державної влади, на підвищення національної безпеки й формування відповідних механізмів. Стратегії затверджуються указами Президента України і належать до реалізації органами виконавчої влади. У стратегіях прописуються плани заходів на певний період, відповідальність за виконання яких покладено на Кабінет Міністрів України. Своєю чергою, Кабінет Міністрів України делегує втілення цих планів профільним міністерствам, та місцевим державним адміністраціям, а також громадським об'єднанням (за згодою). Відповідно, всі учасники зобов'язані періодично надавати звіти про виконання затвердженого Урядом України плану заходів. Нині в Україні чинні кілька таких документів стратегічного розвитку громадянського суспільства.

Насамперед необхідно наголосити на актуальності ухвалення 27 вересня 2021 р. Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Цей документ спрямований на вирішення проблем, котрі залишилися нереалізованими за попередній період. Зокрема, йдеться про встановлення обов'язку місцевих рад ухвалювати статути, правову регламентацію мирних зібрань та загальних зборів, внесення змін до Закону України «Про органи

самоорганізації населення». Одночасно у нових завданнях державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства детальніше прописані напрями розвитку соціального підприємництва, стимулювання волонтерської діяльності, диверсифікації джерел фінансової підтримки організацій громадянського суспільства. Крім цього, у Національній стратегії враховано такі виклики для громадянського суспільства, як-от безпека громадських активістів: запропоновано, наприклад, посилення комунікації правоохоронних органів з правозахисними та іншими громадськими організаціями, зокрема у спосіб створення консультативно-дорадчих органів з метою організації обміну інформацією та обговорення проблемних питань, пов'язаних із безпекою діяльності представників організацій громадянського суспільства²⁷.

Позитивним для розвитку громадянського суспільства є те, що 14 квітня 2021 р. Кабінет Міністрів України схвалив Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Однією із стратегічних цілей, визначених у цьому документі, є забезпечення рівних можливостей участі всіх людей, їх об'єднань та окремих суспільних груп у житті громад і держави, рівний доступ до суспільно-політичного та культурного життя, інклюзивного середовища як передумови для участі у всіх формах суспільного життя та громадської активності. Також визначено низку завдань для запровадження принципу інклюзивності громадської участі, серед яких:

- інституційна підтримка молодіжних громадських об'єднань та громадських об'єднань осіб з інвалідністю на державному та місцевому рівнях;
- формування публічної політики в різних сферах, стратегій розвитку на місцевому та національному рівнях на засадах інклюзивності та згуртованості, норм законодавства щодо забезпечення безбар'єрності;

²⁷ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193>

- упровадження найкращих практик залучення осіб з маломобільних груп, людей з інвалідністю, молоді, осіб літнього віку до суспільно-політичного, культурного та громадського життя²⁸.

До сприятливих змін правового середовища розвитку громадянського суспільства варто додати затвердження Національної стратегії у сфері прав людини та плану заходів з її виконання. Одним із завдань цього документа визначено забезпечення виконання обов'язків держави щодо реалізації права на свободу мирних зібрань відповідно до міжнародних стандартів²⁹.

Закони. Законодавчу базу України, спрямовану на формування й діяльність механізмів взаємодії громадянського суспільства і державної влади, можна поділити на три групи залежно від їхнього спрямування:

1. Закони, що забезпечують правове середовище розвитку власне громадських об'єднань та громадських ініціатив. До цієї групи належить доволі широкий спектр правових актів зі зміцнення громадянського суспільства та його інститутів («Про громадські об'єднання», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про волонтерську діяльність» та інші).

2. Закони, які забезпечують інформаційне середовище взаємодії громадянського суспільства й державної влади, у тому числі у сфері національної безпеки («Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію» та інші), в яких прописано правові повноваження громадян і громадських організацій для здійснення ними запиту до органів влади та оприлюднення необхідної інформації.

3. Закони, які забезпечують взаємодію і співпрацю недержавних інституцій, а також участь громадських і територіальних об'єднань в публічному управлінні («Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад»). До цієї підгрупи належить Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

²⁸ Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>

²⁹ Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій» (№ 1009-ІХ, прийнятий 17 листопада 2020 року, набув чинності у 2021-му). Як зазначено на офіційному сайті Асоціації об'єднаних територіальних громад (недержавне загальноукраїнське об'єднання), прийняття закону «продовжить реформу територіальної організації влади в Україні та дозволить запобігти управлінській кризі в громадах після місцевих виборів»³⁰.

До категорії законів, які визначають внутрішню політику («розбудова державності», «формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки...»), «впровадження європейських стандартів соціального захисту») і зовнішню політику («забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»), належить закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України». Саме в цьому документі задекларована «модернізація системи державної служби з урахуванням європейського досвіду», що передбачає, як зазначено у ст. 5 цього Закону: «утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави».

Меморандуми. На відміну від міжнародного, у національному законодавстві цей тип документів фактично не представлений (має статус дипломатичного), однак на рівні національних і громадських установ набуває поширення, насамперед, для формування механізмів електронного урядування, спрямованих на налагодження взаємодії організованої громадськості та органів публічної влади. За останні роки Громадська організація «Електронна демократія» підписала меморандуми про співпрацю з: Національним агентством України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Міністерством інфраструктури України, Міністерством культури України, Державним бюро розслідувань. Набуває поширення підписання меморандумів з Фондом «Східна Європа». Головна мета таких документів – продуктивна взаємодія територіальної громади та державних

³⁰ Законопроект 3651-д прийнято! ОТГ Асоціація. URL:<https://www.hromady.org/законопроект-3651-д-прийнято>

органів, упровадження успішних міжнародних практик електронного урядування та поступова демократизація усіх сфер суспільного життя.

Постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, розпорядження і постанови Кабінету Міністрів України та профільних міністерств також є важливими складовими нормативно-правової бази, яка вносить розвиток громадянського суспільства та зв'язок між громадянським суспільством і публічною владою. У цьому контексті хотілося б звернути увагу на те, що на виконання законодавчих ініціатив у сфері взаємодії громадянського суспільства і державної влади Уряд України, як виконавчий орган, прописує алгоритми дій й ухвалює рішення для профільних міністерств і департаментів. Серед таких документів відзначимо концепції: «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні»; «Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні»; плани дій з упровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», спрямовані на взаємодію громадянського суспільства і державної влади на якісно нових принципах, які відповідають вимогам ЄС. Конкретні механізми виконання законодавчих ініціатив на регіональному рівні прописано в наступних документах: «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Концепція розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації» та ін.

Отже, на нашу думку, за останні роки на національному і місцевому рівнях було прийнято чимало документів, які сприяють забезпеченню участі громадськості у формуванні та реалізації державної та місцевої політики. Також значним кроком у розвитку демократичних інститутів в Україні стало створення відкритих урядових порталів, що дає змогу громадськості брати активну участь у формуванні державної і місцевої політики, а також підписання угод вітчизняних державних інституцій з міжнародними організаціями щодо запровадження в Україні електронного урядування.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

2.1 Стан розвитку громадянського суспільства в Україні в 2021-2022 рр.

Дослідження основних тенденцій розвитку громадянського суспільства в Україні свідчать про те, що протягом періоду, який минув відтоді, як Україна здобула незалежність, українське громадянське суспільство набуло нової якості. Основні тенденції його розвитку, як доводить практика, не припинялися й упродовж 2021 р., а в 2022 році набули нового змісту і якості.

Організації громадянського суспільства значно підвищили рівень власної інституційної сталості та спроможності. Протягом тридцяти років, що минули від дня набуття незалежності, організації громадянського суспільства України пройшли великий шлях становлення й розвитку: від ініціативних груп громадян до появи стійких інституцій. Наразі організації громадянського суспільства здатні адаптуватися й реагувати на будь-які кризи, розвивати міжсекторальну взаємодію з владою та бізнесом, залучати до співпраці широкі верстви населення, створювати нову якість соціальних послуг та бути рушієм важливих суспільних інновацій. Значною мірою високому рівню інституційної спроможності організацій громадянського суспільства сприяла цілеспрямована політика підтримки розвитку громадянського суспільства з боку держави.

В Україні, на відміну від низки інших країн пострадянського простору, організації громадянського суспільства є партнерами державних органів влади всіх рівнів та місцевого самоврядування у реалізації широкого кола суспільно важливих завдань, а також розвитку демократії загалом. Організації громадянського суспільства беруть участь у формуванні державної політики в різних сферах та реалізації відповідних рішень практично в усіх ланках суспільно-політичного життя. Партнерство організацій громадянського суспільства та державних інституцій здійснюється в реформах децентралізації та розвитку

громад, безбар'єрності, соціальних реформ. Організації громадянського суспільства постійно надають допомогу вразливим категоріям населення, беруть активну участь у питаннях запобігання та протидії корупції, зміцненні безпеки держави. Важливу роль організації громадянського суспільства відіграють у питаннях виборчих реформ, прозорості та доступності виборчого процесу для всіх категорій населення України. Діяльність організації громадянського суспільства також спрямовано на захист прав людини, надання правової допомоги. Організації громадянського суспільства впроваджують пріоритети гендерної рівності, захисту прав національних меншин та корінних народів.

За даними міжнародних досліджень, сталість і розвиток українських організацій громадянського суспільства є найбільшими серед країн «Східного партнерства». Про це свідчать як показники Індексу сталості розвитку організацій громадянського суспільства (3,2 із 7 балів, де 1 – найкращий показник)³¹, так і Барометра організацій громадянського суспільства (5,2 із 7 балів, де 7 – найкращий показник)³².

Згідно з Індексом сталості розвитку організацій громадянського суспільства загальний рівень їхньої сталості, включно й в Україні, визначається на основі семи індикаторів сталості організацій громадянського суспільства. До них належать:

- 1) рівень нормативно-правового врегулювання діяльності організацій громадянського суспільства;
- 2) інституційна спроможність організацій громадянського суспільства;
- 3) рівень адвокаційних можливостей;
- 4) фінансова забезпеченість організацій громадянського суспільства;
- 5) рівень надання суспільних послуг;
- 6) розвиненість секторальної співпраці;
- 7) рівень суспільної довіри до організацій громадянського суспільства.

³¹ Bedei Ivanna. Індекс сталості ОГС-2019: Україна демонструє стале зростання / Громадський простір. 2020. 19 листоп. URL: <https://www.prostir.ua/?news=indeks-stalosti-ohs-2019-ukrajina-demonstruje-stale-zrostannya>

³² Bedei Ivanna. Українське законодавство для ОГС & міжнародні стандарти: у Києві презентували оновлений звіт «Барометр ОГС» / Громадський простір. 2020. 16 жовт. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ukrajinske-zakonodavstvo-dlya-ohs-mizhnarodni-standarty-u-kyjevi-prezentuvaly-onovlenyj-zvit-barometr-ohs>

За оцінками Індексу сталості, ранжування індикаторів відносно України є таким: найбільш міцними сферами розвитку українських організацій громадянського суспільства є адвокація – 2,1 бала, інституційна спроможність – 3,1, рівень надання послуг та секторальна співпраця – по 3,2 бала відповідно, рівень суспільної довіри – 3,3, нормативно-правове врегулювання діяльності організацій громадянського суспільства – 3,5 бала. На найнижчому рівні перебуває фінансова спроможність громадських організацій – 4 бала.

Рівень адвокаційних можливостей українських громадських організацій серед усіх індикаторів Індексу сталості є найвищим і становить 2,3 бала (за шкалою від 1 до 7, де 1 бал – це найвищий рівень)³³. Барометр громадських організацій також засвідчує високий рівень взаємодії громадських організацій із владою – 5,5 бала (за шкалою від 1 до 7, де 7 балів – найвищий показник)³⁴.

Зокрема, завдяки високому рівню адвокаційної спроможності громадських організацій та їх активної взаємодії з органами влади в 2021 р. Вдалося розробити та прийняти низку стратегічних нормативних документів. Так, саме 2021 р. було розроблено та затверджено Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства України на 2021–2026 роки. Також за активної участі громадських організацій у цьому ж році були прийняті такі документи: Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року, Національна стратегія у сфері прав людини, Національна стратегія державної молодіжної політики в Україні до 2030 року. Протягом останніх років громадські організації надавали свої рекомендації для реформування більшості галузей життєдіяльності України, у т. ч. відповідно до стандартів ЄС для пришвидшення процесу євроінтеграції. Вже на початку повномасштабної війни, яку РФ розпочала проти України 24 лютого 2022 р., завдяки адвокаційній діяльності громадських організацій було прийнято низку законопроектів. Усі вони покликані сприяти здійсненню волонтерської діяльності, полегшувати неприбутковим організаціям процедуру ввозу на територію України гуманітарної допомоги.

³³ 2020 Civil society organization sustainability index. URL: <https://cutt.ly/4MmLSg7>

³⁴ CSO METER A compass to conducive environment and CSO empowerment. URL: <https://cutt.ly/rMmL3CV>

Інституційна спроможність українських громадських організацій залишається на достатньо високому рівні – за Індексом сталості вона становить 3,1 бала. Цей індикатор міг би бути ще вищим, проте на інституційне зміцнення громадських організацій в 2021 р. негативно вплинула пандемія COVID-19. Унаслідок введення карантинних обмежень у всьому світі українські громадські організації були вимушені обмежити напрями власної діяльності, як усередині країни, так і за кордоном, які передбачали публічні заходи, поїздки, обміни тощо. Значною мірою постраждав сектор креативних індустрій – громадських організацій мистецького та культурного спрямування. Задля збереження власної інституційної спроможності деякі громадські організації в умовах пандемії переорієнтували напрями власної діяльності, зокрема на боротьбу з наслідками коронавірусу, інші – були вимушені змінити організаційні засади своєї роботи – перейти на дистанційний формат. Фактором виживання в умовах пандемії стала також безпосередня донорська підтримка інституційного розвитку громадських організацій. Події широкомасштабної війни РФ проти України значною мірою вплинули на роботу організацій громадянського суспільства. Проте, незважаючи на ці виклики, загальна життєздатність громадських організацій залишилась на значному рівні, що продемонструвала діяльність громадських організацій у перші місяці війни. Інституційній спроможності українських громадських організацій сприяє доступна і швидка процедура їх державної реєстрації. Крім того, реєстрація громадської чи благодійної організації є безкоштовною. Часові межі реєстрації також нетривалі: три дні – для громадських організацій та один день – для благодійних організацій. Способів реєстрації існує кілька, зокрема можлива реєстрація в територіальних відділах Міністерства юстиції України, у центрах надання адміністративних послуг (ЦНАПах), через приватну адвокатську фірму.

З 2019 р. з'явилася можливість зареєструвати громадську чи благодійну організацію онлайн через платформу «Онлайн будинок юстиції». Хоча така реєстрація має свої особливості та недоліки, під час пандемії коронавірусу в умовах обмеженої роботи державних установ вона стала однією з додаткових можливостей для охочих зареєструвати свою організацію.

Секторальна співпраця між українськими організаціями громадянського суспільства набуває поступового розвитку, проте постійна та системна взаємодія у вирішенні суспільних проблем залишається на низькому рівні. За даними ГО «Європейський простір», лише третина громадських організацій бере участь у коаліціях або інших формах мережування громадянського суспільства України. Основні причини неготовності до об'єднання зусиль громадських організацій – це брак системного фінансування власної діяльності, короткостроковість більшості грантових проєктів. Частина представників громадських організацій вважає, що у співпраці немає жодної доцільності, оскільки вони є цілком самодостатніми для реалізації завдань власної громадської організації.

Серед найбільш чисельних та дієвих об'єднань громадських організацій варто назвати Громадську спілку «Коаліція Реанімаційний пакет реформ» (Коаліція РПР), що складається з 26 організацій. Коаліція РПР періодично аналізує проведені в Україні реформи та надає свої рекомендації щодо подальшого реформування. У 2020 р. завдяки адвокаційній діяльності Коаліції РПР було ухвалено вісім законопроектів³⁵.

Широкою за кількістю членів є Коаліція на захист громадянського суспільства України (далі – Коаліція). Вона об'єднує 61 учасника, у т. ч. благодійні, правозахисні організації та журналістів. Провідною метою створення та діяльності Коаліції є передусім захист неурядових організацій та їх окремих членів від незаконних утисків та переслідувань з боку органів влади та правоохоронних органів України. Спільні зусилля учасників Коаліції спрямовані на моніторинг порушення прав громадських активістів, стимулювання прозорого та належного розслідування таких фактів українськими правоохоронними органами. Коаліція просуває зміни до національного законодавства з метою його вдосконалення у сфері захисту прав людини, а також сприяє залученню міжнародних організацій до моніторингу ситуації порушення прав громадських активістів в Україні³⁶.

³⁵ Річний звіт за 2020 рік / РПР. Київ, 2020. 31 с. <https://rpr.org.ua/richni-zvity>

³⁶ Учасники Коаліції / Коаліція на захист громадянського суспільства. URL: <http://cs-coalition.org/ua/pro-nas/uchasnyky-koalitsii>

Потужним і дієвим об'єднанням українських громадських організацій є Мережа хабів громадянського суспільства. Це добровільне об'єднання, до якого нині входять 15 регіональних ОГС України. Протягом останніх років Мережа втілила у життя понад 116 спільних проєктів. Її діяльність здійснюється за підтримки різних міжнародних організацій, серед них ключовою є Програма Розвитку ООН (ПРООН). Одним з основних завдань Мережі є підтримка саме організаційної спроможності українських громадських організацій зокрема та сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні загалом³⁷.

Організації громадянського суспільства користуються високою довірою з боку громадян. Відповідно до результатів опитування громадської думки Центру Разумкова, що відбулося в липні – серпні 2021 р., громадянським організаціям довіряло 47 % громадян. Рівень довіри до волонтерських організацій, за даними того ж опитування, становив майже 64 %. Натомість після початку повномасштабної війни РФ проти України, а саме в серпні 2022 р., останній показник зріс і становив 84,5 % (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 - Соціологічні дані 2018–2022 рр. щодо рівня довіри населення України до громадських та волонтерських організацій, %³⁸

Дата проведення	Громадські організації			Волонтерські організації		
	Скоріше довіряють	Повністю довіряють	Загалом довіряють	Скоріше довіряють	Повністю довіряють	Загалом довіряють
Червень 2018 р.	38,2	5,2	43,4	48,7	16,5	65,2
Листопад 2019 р.	46,8	3,8	50,6	50,8	19,1	69,9
Листопад 2020 р.	38,9	3,8	42,7	45,4	14,7	60,1
Липень 2021 р.	39,6	7,4	47	43	20,6	63,6
Серпень 2022 р.	45,4	19,1	64,5	33	51,5	84,5

В процесі дослідження ми проаналізували також особливості фінансової спроможності організацій громадянського суспільства. Зупинимось детальніше на особливостях фінансування в розрізі окремих джерел фінансування:

1) бюджетне фінансування;

³⁷ Що таке Мережа? / Мережа хабів громадянського суспільства. URL: <https://www.hubs.org.ua/pro-nas/shcho-take-merzha>

³⁸ Разумков центр. URL: <https://razumkov.org.ua/>

- 2) онлайн-конкурси для фінансування громадських організацій;
- 3) підтримка ветеранського бізнесу .

Бюджетне фінансування. Витрати на підтримку громадських організацій у 2021 р., зокрема на виконання загальнодержавних програм (проектів, заходів), заходів з відвідування військових поховань і військових пам'ятників та з відзначення святкових, пам'ятних та історичних дат становили 8,6 млн грн. Фінансова підтримка громадських об'єднань осіб з інвалідністю становила 91,4 млн грн. Державне фінансування громадських об'єднань фізкультурно-спортивного спрямування сягало 62 млн грн. Бюджет Українського культурного фонду, у т. ч. для здійснення Фондом заходів з підтримки проектів, становив 695 млн грн. Фінансування Державного фонду регіонального розвитку становило 4,5 млн грн, а державне фінансування молодіжних і дитячих громадських організацій – 56,3 млн грн.³⁹.

Онлайн-конкурси для фінансування громадських організацій. Важливою подією для практичного впровадження електронних конкурсних процедур стало прийняття в серпні 2021 р. необхідних змін до Порядку проведення конкурсу з визначення розроблених інститутами громадянського суспільства програм (проектів, заходів), для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка, що був затверджений постановою уряду України⁴⁰. Відповідно до нового Порядку громадські організації через онлайн-платформу «Взаємодія» Міністерства цифрової трансформації (Мінцифри) можуть брати участь в електронних конкурсах, подавати пропозиції своїх проектів та, якщо здобудуть перемогу, отримувати державні гранти на їх реалізацію. Модуль електронних конкурсів розроблено спільно з Міністерством молоді та спорту України (Мінмолодьспорт), Міністерством у справах ветеранів України (Мінветеранів), Міністерством соціальної політики України, Фондом соціального захисту людей з

³⁹ Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20>

⁴⁰ Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2011р. № 1049. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text>

інвалідністю, Програмою EGAP, що впроваджується Фондом Східна Європа за підтримки Швейцарії, Українським незалежним центром політичних досліджень.

Тепер умови онлайн-конкурсів забезпечують:

- 1) єдині правила для учасників та максимально уніфіковані форми документів для участі в конкурсах від різних державних органів;
- 2) прозорість процедур та автоматизацію формування рейтингів проєктів без втручання організаторів.

Наступним етапом діджиталізації конкурсів для громадських організацій анонсувалися: забезпечення можливості безпаперового підписання договору організатора з переможцем та розширення опцій платформи щодо доступності даних про контакти органів влади; звіти про результати роботи органів влади за попередній рік; матеріали громадських експертиз та надання експертної допомоги під час створення відповідної політики у визначених сферах. За період вересень 2021 р. – лютий 2022 р. було проведено 11 онлайн-конкурсів, зокрема серед проєктів громадських організацій Мінветеранів, Департаменту соціального захисту населення Миколаївської області, Управління культури, національностей та релігій Миколаївської ОДА, Управління у справах молоді та спорту Рівненської ОДА, Департаменту соціального захисту населення Дніпропетровської ОДА, Управління молоді, спорту та іміджевих проєктів Тернопільської ОДА, Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю та Міністерства молоді та спорту.

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ на суверенну територію України фактично призупинило проведення конкурсів.

Підтримка ветеранського бізнесу. Одним з пріоритетів державної політики щодо зміцнення фінансової стійкості громадських організацій протягом 2021 р. було стимулювання підприємницької діяльності ветеранських громадських організацій. Як свідчить дослідження, проведене Мінветеранів, в Україні понад 2 тис. ветеранів є зареєстрованими суб'єктами підприємницької діяльності.

Для створення сприятливих умов започаткування й розвитку ветеранського підприємництва, підвищення його конкурентоспроможності задля ефективної

реінтеграції ветеранів у цивільне життя Мінветеранів ініціювало розроблення проекту Стратегії розвитку підприємницьких ініціатив серед ветеранів війни до 2030 року. Також із 2021 р. Мінцифри та Мінветеранів спільно здійснюють цифровізацію ветеранських сервісів: створено базу знань ветерана, три чатботи, удосконалена система інформаційних сервісів «е-Ветеран». Для стимулювання ветеранських підприємницьких ініціатив у контексті безбар'єрності до кінця 2022 р. планується запуснути онлайн-платформу підтримки ветеранських підприємницьких ініціатив G2VEI (Government to Veterans Entrepreneurial Initiatives)⁴¹. Платформа буде містити інформацію про ветеранський бізнес, вироблені товари та послуги, які надаються, а також державні, регіональні й міжнародні програми підтримки малого та середнього підприємництва. Наразі триває процес наповнення платформи актуальною інформацією. Реалізація проекту коштуватиме 5,6 млн грн..

На початку жовтня 2021 р. громадська організація «Асоціація підприємців-ветеранів АТО» спільно з Мінветеранів і Торгово-промисловою палатою України, Міжнародним благодійним фондом «Повернись живим», юридичними компаніями Miller та UniMinds, консалтинговою компанією Nota Group ініціювала проведення серії освітніх семінарів для ветеранів-підприємців. Їх навчали особливостей пошуку та залучення інвестицій, юридичної складової бізнесу та його захисту, сервісу в компаніях. Ще одним заходом підтримки ветеранського бізнесу є створення Мінветеранів спільно з БФ «Повернись живим» торгового бренду «Створено захисниками», який має на меті просувати продукцію, створену в рамках ветеранського бізнесу.

Незважаючи на воєнний стан, реалізація напряму державної підтримки ветеранських підприємницьких ініціатив не призупинялася. Український ветеранський фонд (УВФ) у квітні 2022 р. розпочав збір коштів на підтримку ветеранів війни, членів їхніх сімей, родин загиблих захисників України, подальшу реінтеграцію ветеранів до мирного життя, а вже у червні заустив проект із

⁴¹ Юлія Лапутіна презентувала ветеранську підприємницьку платформу G2VEI на засіданні Ради безбар'єрності. 2021. 27 жовт. URL: <https://cutt.ly/zV3D4IF>

мікрофінансування ветеранського бізнесу та бізнесу родин ветеранів. До закінчення воєнного періоду ветерани, їхні родини, члени сімей загиблих військовослужбовців можуть подати заявки на відшкодування витрат, які були здійснені після 24 лютого 2022 р., для розвитку започаткованого чи нового бізнесу. У рамках цього проєкту УВФ надає до 20 тис. грн для підтримки такого бізнесу⁴².

Аналіз стану громадянського суспільства в 2022 р. засвідчив дві основні тенденції.

По-перше, російсько-українська війна стала значним викликом для діяльності організацій громадянського суспільства, адже спостерігається припинення фінансування попередніх проєктів з боку міжнародних донорів, виникла необхідність переорієнтувати пріоритети й напрями роботи, сталося переміщення представників організацій громадянського суспільства всередині країни та їхній виїзд за кордон. Проте більшості українських організацій громадянського суспільства вдалося зберегти власну спроможність до системної діяльності в умовах воєнного стану.

По-друге, російське повномасштабне збройне вторгнення на суверенну територію України спричинило безпрецедентно масштабну діяльність волонтерських організацій та ініціатив. Варто зазначити, що активна волонтерська участь в Україні спостерігалася й у попередні роки, зокрема під час Помаранчевої революції, Революції Гідності, з початку російської агресії в 2014 р. та протягом усього періоду тимчасової окупації територій АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Після 24 лютого 2022 р. волонтерський рух значно посилювався, став загальнонаціональним і охопив усі регіони України, окрім тимчасово окупованих територій, а також районів, які російським збройним силам удалося захопити вже у 2022 р.

⁴² Ветерани та їхні сім'ї можуть отримати 20 000 грн для свого бізнесу. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/840604.html>

Нині в умовах воєнного стану українські волонтери здійснюють найрізноманітнішу допомогу суспільству та державі. Умовно всі волонтерські ініціативи можна розподілити на кілька основних напрямів:

- 1) забезпечення ЗСУ;
- 2) допомога цивільному населенню України, яке постраждало внаслідок бойових дій;
- 3) документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності;
- 4) інформаційно-комунікаційний супровід перебігу російсько-української війни задля боротьби з пропагандою та фейками;
- 5) продовження постійних соціальних проєктів (допомога вразливим категоріям населення, захист тварин).

Високий рівень залученості населення до волонтерської діяльності підтверджують соціологічні дані. Зокрема, за результатами опитування серед молоді, проведеного в 2022 р., 38 % молодих людей беруть участь у волонтерській діяльності. Серед опитаних майже половина долучилися до волонтерства після 24 лютого 2022 р., інші продовжили волонтерську діяльність активніше⁴³.

Результати загальнонаціональних соціологічних досліджень також засвідчують, що діяльність організацій громадянського суспільства, особливо волонтерських, користується високим рівнем довіри з боку громадян України. Волонтерським організаціям протягом останніх років довіряли понад 60 % населення, а станом на серпень 2022 р. загалом переважна більшість населення – 84,5 %. Рівень довіри населення до громадських організацій поступається волонтерським, проте все одно є значним. У 2022 р. довіра до організацій громадянського суспільства з боку громадян зросла порівняно з попередніми роками і становить 64,5 % (серпень 2022 р.), хоча в попередні роки коливалась у межах від 43 до 52 %. Розвиток організацій громадянського суспільства та волонтерства збігається із суспільним запитом на пріоритетність демократії як цілеспрямованого українського вибору вектора суспільно-політичного розвитку.

⁴³ Волонтерство під час війни. URL: <https://ukraine.ureport.in/opinion/5800/>

Результати соціологічних досліджень демонструють, що під час війни 64 % респондентів вважають демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України. Лише 14 % опитаних думають, що за певних обставин автократія може бути кращою, ніж демократія, і ще 13 % респондентів зазначають, що для них не має значення, яким є тип режиму. За попередніми вимірами, до 2014 р. пріоритетність демократії підтримували менш ніж 50 % українських громадян. Після Революції Гідності цей показник становив майже 54 %, проте після початку повномасштабної війни РФ проти України він перевищив 60 %⁴⁴.

Російська повномасштабна агресія призвела до тимчасової окупації значної території України і непоправних втрат серед цивільного населення та військових. Відбулися багатомільйонні переміщення громадян всередині країни та за кордон. Після збройного нападу армії РФ на суверенну територію України були зруйновані та знищені численні підприємства, об'єкти соціальної, транспортної інфраструктури, житлового фонду. За цих умов діяльність громадянського суспільства загалом та волонтерських організацій зокрема є важливим чинником спроможності Української держави до здійснення подальшого опору російській агресії та під час подолання негативних наслідків війни. Ураховуючи це, актуальним залишається завдання щодо забезпечення подальшої ефективної співпраці держави з організаціями громадянського суспільства. Особливо це стосується питань належної взаємодії із суспільним волонтерським рухом задля збереження його ресурсу, потенціалу, високого рівня мотивації, також і для післявоєнного відновлення Української держави.

2.2 Особливості міжсекторальної взаємодії між владою, громадянським суспільством та бізнесом під час воєнного стану

Від початку повномасштабної російської воєнної агресії проти України спостерігається активізація між секторальної співпраці між органами влади, місцевого самоврядування та громадянським суспільством, а також, в окремих

⁴⁴ День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни : соц. опитування / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2022. 22 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyeni>

випадках, із представниками українського бізнесу, за різними напрямками, що, зокрема, стосуються: вирішення проблем мешканців територіальних громад, підтримки ЗСУ, допомоги внутрішньо переміщеним особам, включно гуманітарної, правової, психологічної, евакуації, забезпечення прихистків та подальшого сприяння в пошуку житла й роботи. З перших днів російсько-української війни у багатьох громадах мешканці самостійно організовувалися для розв'язання різних нагальних питань. Одним із ефективних інструментів організації забезпечення потреб мешканців у медикаментах, продуктах, під час розміщення людей у дорозі на ночівлю стали органи самоорганізації населення, які мають належний досвід та ресурсний потенціал. Позитивні практики вирішення проблем мешканців громад в умовах воєнного часу, коли є потреба швидко приймати рішення в інтересах безпеки мешканців, свідчать про необхідність створення органів самоорганізації населення в громадах, де немає місцевих старост і депутатів.

З метою налагодження гуманітарної допомоги місцевим мешканцям, переселенцям та військовим набувають поширення нові формати взаємодії органів публічної влади та організацій громадянського суспільства.

Гуманітарні хаби. У багатьох містах громадські об'єднання та благодійні організації, суб'єкти підприємницької діяльності та органи місцевої влади для збирання різних ресурсів створюють гуманітарні хаби. Їх основним завданням є концентрація вантажів, які регіон отримує від інших областей, закордонних партнерів, небайдужих громадян, волонтерських організацій та підприємств, сортування гуманітарної допомоги та спрямування її до військових формувань і цивільного населення, що постраждало від збройного вторгнення РФ. Крім забезпечення гуманітарної безпеки, аби працюють і за іншими напрямками, зокрема організовують евакуацію людей із місць, де тривають бойові дії.

Мережі координаторів. Для розв'язання різноманітних проблем внутрішньо переміщених осіб, у т. ч. через комунікацію з органами місцевої влади, громадські організації створюють мережі координаторів. Так, регіональні координатори ГО «КримSOS» працюють у Львівській, Івано-Франківській,

Чернівецькій, Волинській, Рівненській, Сумській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Закарпатській областях. Найближчим часом до цього переліку увійдуть іще три області – Полтавська, Тернопільська та Чернігівська.

Надання переселенцям консультативної допомоги в різних галузях є і ще одним напрямом міжсекторальної взаємодії, також у ньому бере участь ООН. Українська фундація громадського здоров'я спільно з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні започаткувала проєкт «Інтегрована підтримка через міждисциплінарні мобільні команди», спрямований на гуманітарне реагування та підтримку переселенців, сімей з дітьми та осіб, які постраждали від воєнних дій. Проєкт реалізується в межах програми реагування на війну Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), що одержала назву «СПІЛЬНО». Її завдання – об'єднати зусилля між урядом, місцевими органами влади, громадським сектором та бізнес-партнерами з метою надання мультисекторальної допомоги сім'ям з дітьми. Таку допомогу надають мультидисциплінарні мобільні команди, які складаються з різних спеціалістів: психолога, соціального працівника, юриста, медика. Ці мобільні команди надають соціально-психологічну допомогу людям, які постраждали від воєнних дій, у місцях локалізації внутрішньо переміщених осіб. Наразі 46 таких команд уже працюють у Львівській, Закарпатській, Рівненській, Вінницькій, Дніпропетровській, Чернівецькій, Волинській, Житомирській, Хмельницькій, Тернопільській та Івано-Франківській областях. Загалом у межах проєкту планується створення 50 таких команд. Перші результати роботи мобільних команд доводять високу потребу громад у їхніх послугах: лише за два місяці діяльності фахівці надали понад 7 тис. юридичних консультацій; понад 8 тис. осіб отримали психологічну підтримку, понад 16 тис. – соціально-психологічну допомогу з питань, пов'язаних з переселенням та війною.

Завдяки спільним зусиллям органів державної влади, громадських та волонтерських організацій створено низку інформаційних і довідкових ресурсів, які надають інформацію та повідомляють про алгоритм дій за потреби в евакуації та отриманні екстреної гуманітарної допомоги. Так, в Україні започатковано офіційну платформу «СпівДія» (spivdiia.org.ua) для об'єднання волонтерських і

державних ініціатив з гуманітарної допомоги під час війни. Створення платформи ініційовано волонтерами разом із Координаційним штабом з гуманітарних і соціальних питань для ефективної організації допомоги населенню. Це волонтерське об'єднання координується за підтримки Офісу Президента України спільно з Міністерством розвитку громад та територій України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством молоді та спорту України. Основні проекти «СпівДії»: підтримка для рестарту та адаптації підприємців під час війни; сприяння у працевлаштуванні переселенців; надання правової та психологічної допомоги; координація пошуку місць тимчасового проживання переселенців; реалізація програми неформальної освіти серед дітей: творчі заняття, рухлива та пізнавальна діяльність, взаємодія з іншими дітьми та дорослими; організація сервісних послуг для підтримки цивільного населення, яке постраждало через війну РФ проти України.

Українська Волонтерська Служба в партнерстві з компанією SoftServe розробила платформу «Паляниця.Інфо» для швидкого пошуку гуманітарної та волонтерської допомоги в усіх областях України. На платформі можна знайти інформацію про організації, які надають допомогу вразливим верствам населення – внутрішньо переміщеним особам, літнім людям, дітям, людям з обмеженими можливостями, допомагають з евакуацією, із житлом, продуктами, ліками, як в окремих містах/селах, так і в межах областей і всієї країни. На платформі розміщено дані понад 800 організацій, які надають різну допомогу в Україні. Команда платформи постійно працює над доповненням та оновленням ресурсу.

Для оптимізації закупівель під час війни ДП «Прозорро» спільно з ДУ «Професійні закупівлі» та електронними майданчиками розробили платформу Prozorro+, щоб у період воєнного стану допомогти державі швидко знаходити постачальників найбільш необхідних товарів, а також сприяти бізнесу відновлювати свою роботу та підтримувати економіку. На платформі є каталог із понад 100 категоріями товарів для гуманітарних потреб (пальне, харчові продукти, одяг, ноутбуки, павербанки, генератори тощо). Органи місцевої та державної влади, військово-цивільні адміністрації, ЗСУ та гуманітарні штаби

можуть залишати на платформі запити про свої потреби та шукати постачальників.

Варто наголосити, що під час широкомасштабного збройного вторгнення російської армії на суверенну територію України виникли напрями співпраці органів державної влади та громадські організації, зосереджені на фіксації та верифікації воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених російськими окупантами. Задля широкого залучення громадянського суспільства до процесу фіксації фактів воєнних злочинів окупаційних військ РФ органи державної влади створили офіційні канали збирання інформації про воєнні злочини: портали warcrimes.gov.ua (Офіс Генерального прокурора), <https://dokaz.gov.ua/> (Міністерство юстиції). Крім того, започатковано спеціалізований ресурс Міністерства культури України, на якому збирається інформація про злочини проти культурної спадщини (<https://culturecrimes.mkp.gov.ua>).

До процесу збирання фактів і доказів щодо скоєних РФ злочинних діянь, котрі мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, долучилася велика кількість правозахисних організацій. Зокрема, 16 провідних правозахисних організацій України започаткували Коаліцію документування воєнних злочинів «Україна. П'ята ранку/Ukraine. Five AM Coalition», до якої увійшли: Центр прав людини ЗМІНА, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Ukrainian Legal Advisory Group, Регіональний центр прав людини, Медійна ініціатива за права людини, Інститут миру та порозуміння, ГО «КримSOS», Кримська правозахисна група, БФ «ВостокSOS», Центр «Соціальна дія», Адвокатська дорадча група, Харківський інститут соціальних досліджень, Фондація DEJURE, ruth Hounds та ін⁴⁵.

З метою результативного судового розгляду матеріалів воєнних злочинів, які РФ вчинила на території України, важливою є співпраця держави з неурядовими правозахисними організаціями, які мають досвід фіксації та верифікації фактів таких злочинів відповідно до міжнародних стандартів, котрі

⁴⁵ Палій Г. Участь українських організацій у документуванні злочинів, вчинених РФ в Україні : аналіт. записка. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/uchast-ukrayinskykh-orhanizatsiy-u-dokumentuvanni-zlochyniv-vchynenykh-rf>

надаватимуться до Міжнародного кримінального суду у Гаазі, національних судів, а також спеціального міжнародного суду (трибуналу) після його створення. Так, правоохоронні органи України активно співпрацюють із Truth Hounds, що з 2014 р. здійснює фіксацію доказів скоєних в Україні воєнних злочинів та передає їх до МКС. Експерти організації збирають докази за відкритими джерелами, проводять навчання українських прокурорів з питань, що стосуються особливостей роботи з воєнними злочинами та огляду місць злочинів з опитуваннями свідків. Зокрема, експерти вже працюють у Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській та Миколаївській областях.

Неспровоковане збройне вторгнення РФ в Україну призвело до того, що все населення нашої країни постійно перебуває в умовах стресу, переймається тривогою за своїх рідних, не відчуває себе в безпеці, що загалом негативно впливає на психічне здоров'я людей. Тобто українці в умовах війни отримують не тільки фізичні, а й психологічні травми. Одним із наслідків війни є погіршення стану психічного здоров'я громадян, які пережили бомбардування, артобстріли, фізичне та психічне насильство під час окупації та інші випробування війни. Отже, допомагати їм подолати надзвичайний стрес та пережиті травматичні події з метою запобігання розвитку психічних розладів необхідно вже зараз. Відтак, щоб забезпечити широкий доступ населення країни до психологічної допомоги перша леді України спільно із Міністерством охорони здоров'я України (МОЗ) та партнерами ініціювала створення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, мета якої – забезпечення запиту суспільства на отримання психологічної допомоги.

Для розробки та впровадження Програми на державному рівні Кабінет Міністрів України створив Міжвідомчу координаційну раду, що опікуватиметься питаннями налагодження взаємодії між міністерствами, які вирішують соціальні питання, проблеми ветеранів, а також силовими відомствами, кожне з яких має власний набір ресурсів для психологічної допомоги. Напрацювання необхідних рішень та налагодження співпраці з міністерствами, приватним сектором, міжнародними і громадськими організаціями, які працюють за напрямом

психічного здоров'я, здійснюватиме Проєктний офіс зі створення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. До його складу ввійдуть фахівці МОЗ, Державна установа «Інститут психіатрії, судово-психіатричної експертизи та моніторингу наркотиків Міністерства охорони здоров'я України», ГО «Безбар'єрність». Наразі робота над розробленням Програми здійснюється за участі міжнародних та українських неурядових організацій, агенцій ООН, представників професійних асоціацій та освітніх установ, а також донорів. Усього понад 260 партнерів співпрацюють над завданнями Програми, що стосуються: обрання моделі системи надання ефективної допомоги; побудови системи навчання, сертифікації, моніторингу якості підготовки психологів, психотерапевтів, лікарів-психологів, які працюють у системі більшості міністерств; навчання сімейних лікарів, психологів, соціальних працівників, освітян швидких методик психологічної підтримки; створення реєстру фахівців і методик, систематизації даних, розроблення моделі перенавчання й перепідготовки кадрів та системи їх залучення⁴⁶.

Одночасно потребує посилення міжсекторальна співпраця між ОГС та МВС у сфері безпеки діяльності громадських активістів, зокрема на територіях України, тимчасово захоплених російськими окупаційними військами після 24 лютого 2022 р. За даними правозахисної ГО «Центр громадянських свобод», станом на серпень 2022 р. представники організації вже зафіксували 568 випадків порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях з боку російських військових. Зокрема, такі факти: 10 осіб було вбито, 205 – звільнено, а 353 особи досі залишаються в полоні. Також встановлено, що в російських спецслужбах наявні багатотисячні списки українських активістів – представників громадянського суспільства з усієї України. Координація зусиль МВС з українськими правозахисниками є важливою передумовою належного захисту громадських активістів, їх якомога швидшого звільнення та збирання належних

⁴⁶ Офіс першої леді, МОЗ та партнери запускають Національну програму психічного здоров'я та психосоціальної підтримки / М-во охорони здоров'я України. 2022. 20 черв. URL:<https://cutt.ly/CBwVJe>

доказів злочинів для притягнення в подальшому до кримінальної відповідальності всіх винних у їх скоєнні.

У Національній стратегії з питань розвитку громадянського суспільства України на 2021–2026 роки ініційовано посилення комунікації між правоохоронними органами та правозахисними й іншими ОГС. Такі дії з комунікування передбачають створення консультативно-дорадчих органів з метою організації обміну інформацією та обговорення проблемних питань, пов'язаних із безпекою діяльності представників ОГС. Співпраця МВС з громадськими правозахисниками набула гострої актуальності через масові переслідування українських громадських активістів на територіях України, тимчасово окупованих російськими військами.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1 Проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні

Можна констатувати, що за останні роки, особливо після подій Революції Гідності 2013–2014 рр., відбулися достатньо значні зміни у розвитку громадянського суспільства та питаннях комунікації і взаємодії між інститутами громадянського суспільства й органами публічної влади. Разом із тим, ще існують певні проблеми які стримують розвиток громадянського суспільства і є напрямки взаємодії між громадянським суспільством й органами публічної влади, в яких влада намагається діяти згори вниз, надаючи громадянам мінімум інформації й відсторонюючи народ від участі у прийнятті рішень.

Зважаючи на таку ситуацію, першою й основною проблемою належної реалізації основних засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади в Україні є відсутність на рівні положень Основного закону окремого розділу, який би стосувався громадянського суспільства і принципів його взаємовідносин з органами влади. Такий недолік Конституції, на переконання В. Ж. Богайчука, негативно відбивається на процесі формування громадянського суспільства. Стратегічно неприпустимою, на думку вченого, є ситуація, коли держава, проголосивши своє прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов'язала це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства⁴⁷. Схожу думку висловлює В. О. Корнієнко, вважаючи, що «у чинній Конституції України немає прямої згадки про громадянське суспільство, на формування якого зрештою має бути спрямований весь державно-правовий механізм. Проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави без його погодження на конституційному рівні з формуванням

⁴⁷ Богайчук В. Ж. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в Україні. *Нова парадигма*. 2017. Вип. 64. С. 171.

громадянського суспільства є не просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим. Адже неможливо донести до людей сутність переваг правової держави, не пов'язуючи це з громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів у їх приватне й особисте життя, особливо у тих випадках, коли ці інститути за певних обставин перетворюються на самодостатні і діють для самих себе, а нерідко й проти суспільства. Тому, на думку вченого, однією з основних змін до Конституції України має бути її доповнення новим розділом про громадянське суспільство»⁴⁸.

Своєю чергою, М. С. Гурицька вважає, що чинниками, які перешкоджають побудові української моделі розвитку громадянського суспільства є такі: 1) неефективність системи соціального партнерства; 2) громадянська пасивність і відчуженість від держави; 3) мовно-культурна різноманітність населення, яка стоїть на заваді творенню спільних загальнонаціональних інституцій громадянського суспільства; 4) відсутність ефективних економічних реформ, які б сприяли утвердженню економічно сильного, стабільного й незалежного від держави громадянина; 5) брак спільних цінностей та історичного досвіду; 6) відсутність фінансової підтримки і сприяння з боку держави для формування середнього класу, який є запорукою існування громадянського суспільства. Також авторка переконана, що на процес формування громадянського суспільства й держави в Україні впливають й об'єктивні труднощі, спричинені браком відповідної політичної культури і традицій та небажанням державної влади і політичної еліти сприяти процесу формування цієї моделі⁴⁹.

О. І. Косілова переконана, що проблеми розвитку громадянського суспільства полягають у несформованості у суспільства системи демократичних політико-правових норм і цінностей, громадській пасивності й відчуженості, низькому рівні політичної і правової культури, вузькій соціальній базі громадянського суспільства, нерозвиненості його інститутів і недостатньому позитивному досвіді вирішення суспільно значущих питань, недостатній

⁴⁸ Корнієнко В. О. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2017. 19 с.

⁴⁹ Гурицька М. С. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

фінансовій підтримці громадських інститутів із боку держави, відсутності реальних механізмів контролю й підзвітності вищих посадових осіб виборцям, недосконалості законодавства й корумпованості у вищих гілках влади⁵⁰.

Проблеми ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів публічної влади визначено і в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Зокрема відзначається, що на сьогодні в Україні не втрачають актуальності питання (тобто актуальними є вирішення таких проблем)⁵¹:

1) належного застосування механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення,

2) створення сприятливого і безпечного середовища для діяльності інститутів громадянського суспільства та їх членів,

3) розширення сфер співпраці цих інститутів з державою та бізнесом,

4) диверсифікації джерел отримання інститутами громадянського суспільства фінансової підтримки,

5) розвитку благодійної та волонтерської діяльності та інше.

б) удосконалення механізму реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, у тому числі в частині:

- визначення чітких стратегічних завдань і заходів, очікуваних результатів їх реалізації;

- належного виконання заходів та моніторингу їх результатів;

- посилення координації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства в процесі реалізації державної політики у відповідній сфері на національному та регіональному рівнях;

- посилення інституційної спроможності органів виконавчої влади з питань налагодження комунікацій з громадськістю, зокрема забезпечення функціонування відповідних підрозділів;

⁵⁰ Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. 19 с.

⁵¹ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193>

- налагодження взаємодії органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування у процесі реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Окремий блок проблем у питаннях ефективної реалізації основних засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади пов'язаний із правовим статусом і діяльністю політичних партій в Україні. За кількістю політичних партій Україна посідає перше місце серед держав Європи. Звідси випливають проблеми, по-перше, надмірної кількості політичних партій за низької довіри з боку громадян України; по-друге, ефективності взаємодії між політичними партіями й органами публічної влади; по-третє, розвитку громадянського суспільства в Україні загалом, одним із основних інститутів якого, власне, є політичні партії.

Окремою проблемою, яка теж впливає на ефективність взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади, є відсутність нормативно-правового регулювання опозиційної діяльності, особливо правового статусу політичних партій, які вирішують для себе таку діяльність провадити.

Реалізація основних засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади повинна відбуватися на рівні прямої, учасницької (партисипативної) демократії. Наскрізною проблемою в цьому ключі є відсутність нормативно-правового регулювання проведення референдумів в Україні. Спираючись на позиції щодо цього питання суддів Конституційного суду України, можна виокремити дві основні проблеми. Перша – це відсутність нормативно-правового регулювання на рівні закону порядку проведення всеукраїнських і місцевих референдумів, який би відповідав тексту й «духу» Конституції України. Друга – це низька правова і політична культура громадян України, які, на жаль, ще не достатньо розуміють природу «прямої демократії», думкою яких легко маніпулювати, щоб приймати необхідні для влади популістські рішення. Нагадаємо приклади з історії, коли інструмент референдуму використовувався диктаторськими режимами для узурпації влади: березень 1929 р. – італійці на референдумі затверджують однопартійний список

Національної фашистської партії Муссоліні; листопад 1933 р. – німці на референдумі голосують за вихід із Ліги Націй. У цьому контексті можна навести приклад і проведеного у квітні 2000 року всеукраїнського референдуму, на якому питання були поставлені так, щоб громадяни підтримали пропозиції Президента України про зміни до Конституції України в частині збільшення контрольних повноважень глави держави щодо парламенту.

У зв'язку з низькою правовою культурою, громадяни України відповіли ствердно на питання введення двопалатного парламенту, не розуміючи його природи і призначення, особливо в унітарній державі; на питання зменшення кількості народних депутатів із 450 до 300, не розуміючи принципів кількісного складу парламенту й відповідного народного представництва; на питання про можливість надання Президенту України достроково припиняти повноваження Верховної Ради України, якщо та впродовж одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України, не розуміючи взагалі, що таке парламентська більшість і чи необхідна вона у президентсько-парламентській республіці⁵².

Окремі проблеми в реалізації правових засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади в Україні виникають і в контексті відсутності законодавчого забезпечення місцевих референдумів. На сьогодні стан невизначеності з місцевим референдумом як формою прямої демократії, прямо передбаченою нормами Конституції України, але законодавчо не визначеною, може мати негативні наслідки у питаннях легітимації тих чи тих рішень на територіях відповідних адміністративно-територіальних одиниць і нести загрозу національній безпеці Української держави.

⁵² Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року : Повідомлення Центральної виборчої комісії від 25.04.2000 р. № vd20000425. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>.

Що стосується взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади на рівні проведення виборів, вважаємо, що існує декілька проблем, які потребують вирішення.

По-перше, це законодавче забезпечення проведення виборів як Президента України, народних депутатів України, так і депутатів місцевих рад і відповідних сільських, селищних, міських голів. Так, Виборчий кодекс України надає певні важелі громадського контролю за проведенням виборів, передусім, це діяльність офіційних спостерігачів від міжнародних й українських громадських організацій і діяльність ЗМІ, які висвітлюють виборчі кампанії. Водночас питання можливої участі представників громадських організацій у діяльності відповідних виборчих комісій на сьогодні не обговорюється. Виборчі комісії формуються виключно з кандидатур поданих політичними партіями. Це не сприяє підняттю рівня професійності таких комісій та ефективності їх діяльності.

По-друге, існує проблема можливої участі кандидатів у депутати, висунутих громадськими організаціями. На сьогодні Виборчий кодекс України передбачає можливість або самовисування, або висування політичною партією. Натомість висування кандидатів від громадських організацій не допускається.

На цю проблему в контексті «деполітизації» місцевих виборів звертає увагу В. С. Кобрин, який вважає, що неможливість висування кандидатів від громадських об'єднань й організацій на місцевих виборах є нелогічною з огляду на діяльність політичних партій в Україні, яка на сьогодні ще не дозволяє нам говорити про чітку структуризацію суспільства, про вироблення правдивих програм загальнонаціонального розвитку держави, про залучення до цього процесу широкого кола громадян України. На противагу цьому в державі панує ситуація недовіри до політичних сил та їх повної дискредитації в очах пересічних громадян. Особливо проблемною є партійна розбудова місцевих осередків та їх реальна діяльність на місцях. В основному все зводиться до загальної лінії політики партії, а часто і політизації питань місцевого значення. Як приклад

можна навести ситуацію зі сміттям у місті Львів, коли мешканці громади міста стали заручниками «політичних розборок» різних політичних сил⁵³.

Свого часу А. В. Матвійчук справедливо зауважував, що питаннями, які стоять нині перед громадськими організаціями в Україні, є обмеженість у фінансових ресурсах, відсутність масової підтримки, проблеми у взаємовідносинах з органами публічної влади, дефіцит кваліфікованих кадрів, і внаслідок цього, нездатність повноцінно реалізовувати свої завдання; відсутність правових механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади, брак інформації щодо основних рішень, які ухвалюють органи влади, небажання частини органів влади співпрацювати з громадськими організаціями⁵⁴. Можемо констатувати, що більшість із них не втратили своєї актуальності й сьогодні.

При цьому погоджуємося з позиціями науковців про те, що кількість інститутів громадянського суспільства в жодному разі не може бути показником ефективності взаємодії між громадянським суспільством й органами публічної влади.

Що стосується діяльності громадських організацій і політичних партій, то перше, що викликає занепокоєння, – це невідповідність положень Конституції України й Закону України «Про громадські об'єднання» у питаннях права на свободу об'єднання в громадській організації.

Щодо проблем реалізації форм партисипативної демократії, можемо зазначити, що на сучасному етапі розвитку Української держави вони проходять початкові етапи свого становлення і, власне, на практиці доводять свою ефективність у тій чи тій сфері.

Наприклад, якщо говорити про консультації з громадськістю як форму взаємодії між громадянським суспільством і державою, то основними проблемами її реалізації є такі: 1) небажання органів виконавчої влади враховувати пропозиції учасників консультацій; 2) неналежне інформування про проведення

⁵³Кобрин В. С. Деполітизація місцевих виборів як складова частина конституційної реформи в Україні. *Від громадянського суспільства – до правової держави : тези доповідей XIII Міжнародної наук.-практ. конф.* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 249.

⁵⁴ Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. С.16.

консультацій; 3) низька якість самих пропозицій, які вносяться інститутами громадянського суспільства; 4) слабкий рівень обізнаності представників інститутів громадянського суспільства і публічних службовців щодо суті, мети та процедур проведення консультацій; 5) недосконалість правового регулювання механізму участі громадян у формуванні й реалізації державної політики; 6) необов'язковість проведення консультацій із громадськістю органами місцевого самоврядування, Верховною Радою України та її комітетами; 7) невизначеність юридичних наслідків порушення встановлених законодавством процедур консультацій із громадськістю; 8) відсутність чіткого кола питань, щодо яких консультації з громадськістю мають проводитися в обов'язковому порядку; 9) відсутність належного фінансування заходів із проведення консультацій із громадськістю⁵⁵.

Існують проблеми і в питаннях діяльності створених при органах публічної влади громадських рад. По-перше, багато громадських організацій, які увійшли до громадських рад, керуються не публічним інтересом, а використовують цю діяльність для власного престижу і впливовості; по-друге, багато з членів громадської ради не мають необхідної компетентності зі сфери органу влади; по-третє, низькі показники правової культури в державних органах призводять до корупційних й інших незаконних дій у формуванні громадських рад, щоб отримати в їх складі підконтрольних, а не контролюючих суб'єктів⁵⁶. Вважаємо, що основна роль у зміні довіри суспільства до громадських рад і підвищенні ефективності їх діяльності належить все-таки громадським організаціям, які повинні проявляти більшу активність, делегувати реальних фахівців у тій чи тій галузі та в разі неналежної роботи таких рад ініціювати зміну їх складу.

У питаннях взаємодії громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування в Україні можна виділити такі проблеми. Перш за все, проблема полягає в низькій за змістовним наповненням якості прийнятих і зареєстрованих

⁵⁵ Николаїшин Б. Публічні консультації в Україні : практика застосування та шляхи підвищення ефективності. *Ефективність державного управління : зб. наук. праць*. 2013. Вип. 35. С. 225.

⁵⁶ Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні : історичний досвід і виклики сучасності : наукова записка / В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна, О. В. Кукуруз та ін. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. С.57.

статутів територіальних громад, які в основному дублюють положення Конституції й законів, а про взаємодію місцевого самоврядування й інститутів громадянського суспільства взагалі не згадують. Друга проблема полягає в факультативності прийняття статутів для територіальних громад і доволі складній процедурі їх реєстрації територіальними органами юстиції, що в сукупності виливається на практиці в небажання окремих громад і їх представницьких органів приймати статути. Третя проблема – це взаємна недовіра органів місцевого самоврядування й інститутів громадянського суспільства. З одного боку, забюрократизовані працівники органів місцевого самоврядування не хочуть змінювати підходи щодо представників громадянського суспільства і працюють лише за системою «вертикальних», а не «горизонтальних» відносин. З іншого боку, «фейкові» й «замовні» громадські об'єднання працюють тільки на критику органів місцевого самоврядування і своєю діяльністю дискредитують громадянське суспільство.

Ще однією важливою, на наше переконання, проблемою ефективної взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади є діяльність ЗМІ, які часто ретранслюють суспільству те чи те питання з позицій суб'єктивної внутрішньої політики власників відповідних медіа. Разом із тим, згідно з положеннями Женевської Декларації принципів побудови інформаційного суспільства, «державні органи, а також приватний сектор, громадянське суспільство, Організація Об'єднаних Націй та інші міжнародні організації відіграють важливу роль і несуть відповідальність за розвиток інформаційного суспільства і в належних випадках – за процеси прийняття рішень. Побудова інформаційного суспільства, орієнтованого на інтереси людей, є спільним зусиллям, що вимагає співробітництва і партнерства між усіма заінтересованими сторонами»⁵⁷. У сучасних умовах інформатизації й діджиталізації всіх сфер життєдіяльності суспільства й держави це набуває пріоритетного значення. Побудова сучасного інформаційного суспільства на положеннях визначених

⁵⁷ Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c57.

принципів можлива лише за ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів публічної влади, де перші здійснюють громадський контроль й унеможливають узурпацію медіапростору, а другі своєю діяльністю забезпечують свободу слова й незалежність ЗМІ.

Перелічені вище проблеми в реалізації основних засад взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади потрібно також розглядати крізь призму взаємної довіри. За наявності такої довіри ефективність зазначених взаємовідносин суттєво підвищується й набуває рис конструктивної співпраці.

У контексті останніх подій, широкомасштабної війни РФ проти України, хочемо звернути увагу на проблеми, які значною мірою вплинули на роботу організацій громадянського суспільства. Передусім організації громадянського суспільства стикнулися з такими проблемами:

- неможливість реалізовувати попередні проєкти та заплановану діяльність;
- втрата організаційної стабільності: офісних приміщень, обладнання;
- необхідність переміщення до безпечніших регіонів України або за кордон;
- необхідність адаптації до роботи в умовах воєнного стану;
- зміна пріоритетів та реформатування власної діяльності.

3.2 Пропозиції щодо подолання проблем розвитку громадянського суспільства в Україні

На основі визначених у попередньому підрозділі роботи проблем розвитку громадянського суспільства спробуємо окреслити основні напрямки покращення цього процесу. На сучасному етапі розвитку України процеси становлення демократичної правової держави й інституціоналізації громадянського суспільства йдуть одночасно і паралельно, доповнюючи один одного.

Варто погодитися з думкою В. Буткевича, що оскільки людина лише в демократичному суспільстві може оптимально реалізовувати свої права й

свободи, то, думається, варто в Конституції повернутися до уточнення ролі громадянського суспільства, зокрема, визначити:

- основні засади формування, розвитку та захисту громадянського суспільства;
- принципи пріоритету громадянського суспільства над державою;
- право, у разі необхідності, формувати власних уповноважених із захисту прав людини й неможливість державних структур обмежувати їх діяльність, якщо вона здійснюється згідно з законом;
- право приймати рішення, здійснювати громадське судочинство з суспільно-нагальних справ із прийняттям рекомендаційних висновків⁵⁸.

На нашу думку, насамперед, для покращення розвитку громадянського суспільства, для реформування і вдосконалення механізмів взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади в Україні як демократичній і правовій державі необхідними є зміни до Конституції України, які б доповнювали Основний Закон розділом про громадянське суспільство. Такий розділ мав би структурно знаходитися в Конституції України після розділів про конституційний лад та про права і свободи людини й громадянина. Удосконалити структурно текст Конституції України можна двома способами. Перший спосіб передбачає зміну Конституції України шляхом викладення її норм у новій редакції, де розділ перший мав би стосуватися питань конституційного ладу, другий – статусу людини й громадянина, а третій – питань громадянського суспільства й засад його взаємодії з органами публічної влади. Другий спосіб передбачає доповнення Конституції України окремим розділом 3-1 Громадянське суспільство, в якому повинні бути закріплені норми, які б визначали поняття громадянського суспільства, суб'єктів громадянського суспільства, закріплювали б принципи взаємодії між інститутами громадянського суспільства й органами публічної влади, обов'язки громадського контролю за діяльністю органів публічної влади й неможливість держави втручатися в діяльність інститутів громадянського суспільства, крім виняткових випадків, визначених законом.

⁵⁸ Буткевич В. Конституція України : проблеми вироблення нового проекту. Право України. 2014. №7. С. 100.

Окремою статтею розділу потрібно закріпити на конституційному рівні обов'язок органів публічної влади створювати у своєму складі громадські ради або інші допоміжні органи контрольного характеру.

Також, на нашу думку, для розвитку громадянського суспільства важливим є питання правового статусу громадських організацій та інших громадських об'єднань, тому вважаємо, що вкрай необхідним є *прийняття одного, уніфікованого закону «Про неурядові громадські організації»*, який би врегулював правовий статус і діяльність самих громадських організацій і їх різновидів: благодійних організацій, дитячих і молодіжних громадських організацій, релігійних організацій, професійних спілок, асоціацій. Крім того, важливо, щоб на рівні такого закону були чітко закріплені принципи, гарантії та форми діяльності неурядових громадських організацій, їх права й обов'язки, порядок утворення і припинення їх діяльності, випадки можливого втручання в їх діяльність органів публічної влади, засади їх взаємодії з відповідними органами, суб'єкти й форми державного контролю за діяльністю таких неурядових організацій.

Потрібно констатувати, що велика частина завдань залишаються невіршеними й до сьогодні. Так, є спрощення у питаннях реєстрації громадських організацій, є конкурси, в яких реалізуються проекти громадських організацій,. Натомість, наприклад, діяльність органів самоорганізації населення цілком не реформована, дотепер у більшості територіальних громад такі органи не створюються. Тому важливим є *внесення відповідних змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення»*.

На нашу думку, системно потрібно *модернізувати механізми взаємодії релігійних організацій з органами публічної влади*. Погоджуємося з думкою С. В. Онищук, що нагальною потребою є ухвалення на законодавчому рівні Концепції державно-конфесійних відносин, що на сьогодні є єдиним достатньо опрацьованим на експертному рівні документом, який містить пріоритетні напрями державної політики у сфері правового забезпечення регулювання державно-церковних відносин (сприяння на засадах консенсусу вирішенню

проблеми набуття церквами, що мають ієрархічну структуру, статусу юридичної особи; заборона приватизації націоналізованого в минулому майна релігійного призначення; кодифікація нормативно-правових актів, що регламентують відносини у сфері забезпечення права на свободу совісті й діяльності Церкви; розробка і впровадження правових механізмів забезпечення права Церкви на пастирське служіння; визначення правового статусу Церкви в частині оподаткування, враховуючи неприбутковий і суспільно корисний тип її діяльності; законодавче врегулювання права Церкви на заснування конфесійних навчальних закладів і пов'язаних із цим питань)⁵⁹.

Слід наголосити на тому, що взаємодія між релігійними організаціями як інститутами громадянського суспільства й органами публічної влади в Україні сьогодні проходить черговий етап свого становлення. Сьогодні, у контексті створення незалежної православної церкви в Україні, нового, потужного інституту громадянського суспільства, необхідно якнайшвидше *прийняти новий закон «Про свободу совісті та віросповідання»* і внести відповідні зміни до Конституції України для приведення моделі державно-конфесійних відносин до зразка сучасної європейської національної держави з тисячолітніми традиціями.

У питаннях розвитку партисипативної (учасницької) демократії необхідним є *прийняття Закону України про організацію і проведення як всеукраїнських, так і місцевих референдумів*. У цьому ключі дуже важливо, щоб прийнятий закон, який регулюватиме порядок проведення всеукраїнського референдуму, відповідав положенням Конституції України, особливо розділу I «Загальні засади», який закріплює на рівні засад конституційного ладу, що народ України є єдиним джерелом влади і виключно йому належить право визначати й змінювати конституційний лад в Україні, і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», в якому чітко прописано процедуру зміни положень Основного закону. Крім того, варто зазначити, що із прийняттям у 2012 Закону України «Про

⁵⁹ Онищук С. В. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні. Ефективність державного управління : зб. наук. праць. 2015. Вип. 42. С. 61–67.

всеукраїнський референдум» процедура проведення місцевих референдумів перестала врегульовуватися на рівні закону.

У контексті нашого дослідження, окремо слід наголосити на важливості розвитку форм громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. У цьому контексті обґрунтованою є позиція про *необхідність прийняття закону про консультації з громадськістю*, який повинен врегулювати порядок і процедуру таких консультацій, потенційних суб'єктів, які матимуть право брати в них участь, їх процесуальні права й обов'язки, вичерпний перелік випадків, коли такі консультації є обов'язковими, а також правові наслідки їх проведення.

У питаннях удосконалення взаємодії громадянського суспільства й органів публічної влади щодо організації і проведення виборів підтримуємо позиції науковців про *необхідність перегляду та зміни окремих норм нового Виборчого кодексу України*. Зміни повинні передбачити *норму про можливість делегування дільничним й окружним виборчим комісіям членів громадських організацій*. Також громадським організаціям слід надати право на висування кандидатів у депутати сільських, селищних, міських рад та кандидатів на посаду сільських, селищних, міських голів. Така законодавча можливість допоможе на базовому рівні самоврядування обирати справжніх, політично нейтральних лідерів територіальних громад, підвищить якість представництва на місцевому рівні та сприятиме розвитку місцевого самоврядування загалом.

Що стосується проблеми недовіри органів місцевого самоврядування до інститутів громадянського суспільства, то її, на наше переконання, слід долати *новітніми формами взаємодії, взаємоконтролю, взаємодопомоги та співпраці за принципом «горизонтальних», партнерських відносин*.

На нашу думку, конституційність і легітимність державної влади можуть бути повноцінно реалізовані в умовах громадянського суспільства, причому ступінь цієї повноцінності прямо пропорційний стабільності інститутів громадянського суспільства й розвиненості громадянської правової і політичної культури.

Крім окресленого вище, аналіз розвитку громадянського суспільства, на нашу думку, дає всі підстави зробити висновок, що покращання розвитку громадянського суспільства на державному та місцевому рівнях слід очікувати в результаті впровадження наступних актуальних пропозицій: забезпечення належної імплементації вимог законодавства щодо консультації структурами громадянського суспільства та формування громадських рад; недопущення дискредитації процедур, використання громадських рад у якості лобістського інструменту для просування вузькогрупових інтересів, проведення фальсифікованих або заангажованих громадських обговорень, експертиз, слухань; посилення відповідальності органів державної влади та їх посадових осіб за перешкоджання участі інституцій громадянського суспільства, передусім у питаннях доступу до інформації, забезпечення своєчасного й повного оприлюднення інформації; покращення ресурсного забезпечення (матеріально-фінансового, кадрового) структурних підрозділів органів державної влади, відповідальних за взаємодію з громадськістю; підвищення рівня компетентності, інституційної спроможності, відповідальності, як інституцій громадянського суспільства, так і органів державної влади, а також – правової, політичної, громадянської культури населення та ін.

Слід зазначити, що Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки передбачала «реалізацію своїх положень здійснювати за чотирма стратегічними напрямками:

- 1) створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства;
- 2) забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення;
- 3) стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України;

4) створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці⁶⁰.

На жаль, багато з окреслених завдань не були вирішені, особливо питання просвітницької діяльності, освіти, наукової підтримки досліджень і публікацій із проблем розвитку й функціонування громадянської освіти. Частина завдань є актуальнимий й сьогодні та потребують негайного вирішення.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки передбачає реалізацію своїх основних положень і завдань здійснювати за такими стратегічними напрямками⁶¹:

1. Забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення. Стратегічними завданнями для цього напрямку є:

- унормування стандартів та загального порядку проведення органами державної влади, органами місцевого самоврядування публічних консультацій на всіх етапах формування та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішення питань місцевого значення;

- аналіз практики функціонування громадських рад при органах виконавчої влади та подальше удосконалення засад їх діяльності, зокрема в частині процедури обрання складу громадських рад, посилення їх експертних функцій та залучення до формування і реалізації державної політики;

- законодавче врегулювання засад здійснення народного волевиявлення через місцевий референдум, порядок його організації та проведення;

- врегулювання на законодавчому рівні правових гарантій та механізмів реалізації свободи мирних зібрань;

- розвиток місцевої демократії та посилення гарантій участі територіальних громад у здійсненні місцевого самоврядування, зокрема, шляхом: розширення кола осіб, які можуть брати участь у вирішенні питань місцевого значення через інструменти місцевої демократії; законодавчого закріплення обов'язку щодо

⁶⁰ Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 року №68/2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>

⁶¹ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193>

прийняття міськими, селищними і сільськими радами статутів (змін до статутів) територіальних громад, визначення орієнтовної структури статуту територіальної громади та основного переліку питань, що повинні ним регулюватися; врегулювання порядку ініціювання та проведення загальних зборів (конференцій) та врахування їх рішень; удосконалення законодавчого регулювання місцевих ініціатив; закріплення права членів територіальної громади подавати місцеві ініціативи на розгляд ради або її виконавчого органу шляхом збору підписів жителів на їх підтримку; встановлення обов'язку органів місцевого самоврядування розглядати місцеві ініціативи на найближчих своїх засіданнях за участю ініціаторів та приймати за результатами рішення; удосконалення законодавчого регулювання громадських слухань, зокрема визначення переліку питань, щодо яких громадські слухання проводяться обов'язково; встановлення, що громадські слухання можуть проводитися як на території територіальної громади, так і в окремих її частинах; закріплення на законодавчому рівні права органів місцевого самоврядування створювати консультативно-дорадчі органи, а також права інститутів громадянського суспільства на проведення громадської експертизи діяльності виконавчих органів рад та обов'язку органів місцевого самоврядування сприяти її проведенню; забезпечення доступу членів територіальних громад до засідань колегіальних органів місцевого самоврядування та постійних комісій місцевих рад; удосконалення правового регулювання порядку публічного звітування депутатами та посадовими особами місцевого самоврядування, встановлення чітких строків такого звітування, оприлюднення відповідних звітів; посилення прозорості і публічності розроблення місцевих бюджетів, у тому числі обов'язкове затвердження бюджетних регламентів проходження бюджетного процесу на місцевому рівні, проведення бюджетних слухань перед прийняттям місцевих бюджетів та за результатами їх виконання, впровадження гендерно орієнтованого бюджетування;

- удосконалення з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та принципів безбар'єрності законодавчого регулювання порядку та способів подання звернень, у тому числі юридичними особами, до органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також розгляду таких звернень, відповідальності за їх неналежний розгляд та зловживання правом на звернення;

- удосконалення правового регулювання процедури подання та розгляду електронних петицій, що набрали необхідну кількість підписів, у тому числі передбачення їх розгляду на засіданнях органів місцевого самоврядування з наданням слова ініціатору петиції або його уповноваженому представнику;

- удосконалення законодавчого регулювання та впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення механізмів місцевої демократії та доступних форматів для осіб з інвалідністю;

- удосконалення законодавства щодо регулювання механізму проведення громадської антидискримінаційної експертизи;

- сприяння забезпеченню процедур безпосередньої участі членів територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення в умовах особливого порядку місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей;

- удосконалення доступу до публічної інформації, зокрема, в частині: посилення державного контролю у відповідній сфері, відповідальності належних розпорядників інформації; розширення переліку публічної інформації, яка підлягає оприлюдненню розпорядниками такої інформації, у тому числі передбачення оприлюднення повних звітів контролюючих органів; закріплення обов'язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування мати офіційний вебсайт з уніфікацією базових технічних вимог до такого вебсайту, включаючи базові функції щодо взаємодії з громадськістю; забезпечення безбар'єрності для врахування потреб різних груп населення, у тому числі осіб з інвалідністю, під час організації доступу до публічної інформації, у тому числі оприлюднення інформації та проведення відкритих засідань розпорядників інформації; унормування питання щодо безоплатного надання наявних електронних копій електронних документів на запити на інформацію;

- удосконалення механізму Всеукраїнського громадського бюджету, зокрема в частині процедури і критеріїв відбору проектів, а також проведення активної інформаційної кампанії для його популяризації;

- упровадження в діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування інструментів діалогу як підходу до вирішення чутливих питань, розв'язання конфліктів тощо;

- упровадження онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства, що забезпечуватиме, зокрема, доступ до механізмів електронних консультацій з громадськістю та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади;

- реалізація проектів і програм, спрямованих на підвищення спроможності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадян та інститутів громадянського суспільства використовувати інструменти громадської участі;

- удосконалення механізмів і процедур залучення інститутів громадянського суспільства та суб'єктів господарювання до процесу розроблення регуляторних актів;

- залучення представників громадських об'єднань осіб з інвалідністю до прийняття рішень на всіх етапах розробки та впровадження політики;

- вивчення та поширення кращих вітчизняних та зарубіжних практик громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення.

2. *Створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства.* Стратегічними завданнями для цього напрямку є:

- створення сприятливих умов для реалізації громадянами права на об'єднання, підвищення рівня залученості громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства, у тому числі шляхом: забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності; популяризації переваг створення інститутів громадянського суспільства для

спільного вирішення громадянами проблемних питань, захисту прав та інтересів, реалізації суспільно корисної діяльності, а також роз'яснення реєстраційних процедур; спрощення і скорочення строків реєстрації, створення і припинення інститутів громадянського суспільства, удосконалення інструментів подання документів в електронній формі, розширення кола суб'єктів реєстрації; запровадження єдиного підходу до встановлення кінцевого бенефіціарного власника для інститутів громадянського суспільства;

- внесення змін до Закону України "Про органи самоорганізації населення" з метою удосконалення порядку створення та припинення діяльності органів самоорганізації населення, розширення переліку їх повноважень, визначення чіткого порядку наділення їх частиною повноважень органів місцевого самоврядування та ресурсами, необхідними для реалізації власних та делегованих повноважень, врегулювання питань розпорядження власними фінансами та майном, а також майном і фінансами, переданими місцевими радами;

- створення умов для фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства органами державної влади та органами місцевого самоврядування, зокрема, шляхом: переведення процедури проведення конкурсів програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства в електронний формат; удосконалення конкурсних процедур з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, та опрацювання з урахуванням законодавства питання щодо можливості розширення переліку інститутів громадянського суспільства, які можуть брати участь у конкурсному відборі; створення сприятливих умов для реалізації програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства, у тому числі щодо: нормативного врегулювання витрат для реалізації програм (проектів, заходів); опрацювання питання удосконалення переліку витрат, які можливо здійснювати в рамках реалізації програм (проектів, заходів) за рахунок бюджетних коштів, та розроблення методики планування таких витрат; визначення механізму проектної та інституційної підтримки на конкурсних засадах інститутів громадянського суспільства в рамках реалізації програм (проектів, заходів), які згідно із

законодавством мають право на її отримання; сприяння проведенню на місцевому рівні конкурсів програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства, що спрямовані на розвиток громадянського суспільства; сприяння організації навчання представників інститутів громадянського суспільства з питань підготовки програм (проектів, заходів) для участі у конкурсах з метою отримання бюджетної підтримки, роботи з органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів; розроблення рекомендацій щодо оплати інститутами громадянського суспільства вартості оренди комунального нерухомого майна та комунальних платежів;

- створення сприятливих умов для підтримки інститутів громадянського суспільства громадянами та суб'єктами господарювання, у тому числі шляхом запровадження податкових стимулів для підтримки інститутів громадянського суспільства, їх участі в соціально-економічному розвитку держави з урахуванням світової практики;

- сприяння розвитку благодійної діяльності, зокрема, шляхом перегляду розміру неоподатковуваної податком на доходи фізичних осіб благодійної допомоги, яка надається інститутами громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, на користь осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначених Законом України "Про соціальні послуги";

- сприяння розвитку волонтерської діяльності, у тому числі шляхом усунення неузгодженостей між положеннями Закону України "Про волонтерську діяльність" та Податкового кодексу України щодо оподаткування доходів, пов'язаних із провадженням волонтерської діяльності; удосконалення законодавства про волонтерську діяльність у частині залучення до відповідної діяльності дітей та молоді, а також здійснення заходів для формування культури волонтерської діяльності у здобувачів освіти;

- сприяння удосконаленню процедур банківського обслуговування інститутів громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, зокрема, під час здійснення міжнародних розрахунків;

- реалізація проектів, спрямованих на розвиток інфраструктури, у тому числі цифрової, яка створює умови для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє поліпшенню доступу таких інститутів до навчання, комунікації, мережування, обміну ресурсами.

3. *Стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України.* Стратегічними завданнями для цього напряму є:

- створення правових, регуляторних та економічних умов для участі інститутів громадянського суспільства у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довкілля, громадського порядку та інших), у тому числі шляхом: залучення інститутів громадянського суспільства до оцінки з урахуванням принципу субсидіарності потреб у суспільно значущих послугах, зокрема соціальних, оприлюднення інформації про її результати та заплановані видатки; сприяння участі інститутів громадянського суспільства у громадському контролі, моніторингу та оцінці якості надання суспільно значущих послуг за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; невключення вартості соціальних послуг, наданих та отриманих особами, включеними до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг, до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку на доходи фізичних осіб - отримувачів соціальних послуг;

- прозоре визначення критеріїв конкурсного відбору інститутів громадянського суспільства як виконавців державних, регіональних і місцевих програм (у тому числі цільових) та одержувачів бюджетних коштів у рамках таких програм;

- створення сприятливих умов для участі інститутів громадянського суспільства у державно-приватному партнерстві;

- розвиток соціального підприємництва шляхом: створення сприятливих умов для розвитку соціального підприємництва як медіатора розв'язання суспільних проблем; поширення моделі та кращих практик соціального

підприємництва на соціокультурну сферу з метою підвищення її життєздатності; сприяння просуванню та заохоченню соціальних змін і позитивних моделей поведінки шляхом розширення мікрофінансових стимулів для соціального підприємництва; створення гнучких та ефективних податкових умов для ведення соціального підприємництва;

- створення умов для підвищення рівня обізнаності громадськості про участь інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України, у тому числі шляхом: підтримки соціальної реклами інститутів громадянського суспільства відповідно до законодавства; забезпечення публічного доступу до інформації про надання інститутами громадянського суспільства суспільно значущих послуг за бюджетні кошти; формування статистичних даних (у тому числі сателітних рахунків) про інститути громадянського суспільства, визначення основних показників їх діяльності та участі в соціально-економічному розвитку України.

4. Створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.
Стратегічними завданнями для цього напряму є:

- сприяння органами державної влади підвищенню рівня обізнаності громадян, представників бізнесу, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування про роль інститутів громадянського суспільства, у тому числі проведення просвітницьких заходів, розповсюдження інформаційних матеріалів та соціальної реклами, запровадження на державному рівні "Тижня громадянського суспільства";

- посилення комунікації правоохоронних органів з правозахисними та іншими інститутами громадянського суспільства, зокрема шляхом створення консультативно-дорадчих органів з метою організації обміну інформацією та обговорення проблемних питань, пов'язаних із безпекою діяльності представників інститутів громадянського суспільства;

- налагодження органами державної влади інформування про дієві механізми міжсекторальної співпраці на всіх рівнях, можливості отримання державної підтримки інститутами громадянського суспільства шляхом

розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів, проведення інформаційних заходів;

- сприяння органами державної влади співпраці між українськими та міжнародними інститутами громадянського суспільства, в тому числі підтримка та заохочення спільних проєктів, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку і розвиток громадянського суспільства в Україні;

- підвищення рівня залучення інститутів громадянського суспільства до: моніторингу імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, а також до участі у реалізації засад зовнішньої політики, підготовки відповідних аналітичних документів; реалізації пріоритетних міжсекторальних та міжрегіональних програм з міжнародного розвитку та співробітництва; діяльності у сфері забезпечення та захисту прав людини і основоположних свобод осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, відновлення територіальної цілісності та розбудови миру в Україні; стимулювання розвитку волонтерської діяльності та активного залучення волонтерської допомоги, зокрема запровадження відповідних державних і місцевих програм, активізації просвітницької роботи з поширення кращих практик волонтерської діяльності;

- сприяння професійному розвитку та сталості інститутів громадянського суспільства, зокрема шляхом створення умов для: проведення наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства та міжсекторальної співпраці; проведення навчальних заходів щодо кращих практик міжсекторальної співпраці, взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності; розроблення освітніх програм з управління інститутами громадянського суспільства для здобувачів вищої освіти; збільшення зайнятості населення в інститутах громадянського суспільства;

- сприяння інститутам громадянського суспільства у: впровадженні в їх діяльність принципів підзвітності, прозорості, публічності та належного врядування; дотриманні прозорості діяльності інститутів громадянського суспільства шляхом заохочення добровільного оприлюднення інформації про їх діяльність, зокрема статутів, звітів про діяльність, фінансових звітів; підвищенні рівня обізнаності громадян, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів підприємницької діяльності із принципами та критеріями роботи добросовісних інститутів громадянського суспільства, в тому числі за допомогою соціальної реклами; підтримка міжсекторальної співпраці, спрямованої на запобігання та протидію шахрайству та іншим зловживанням у сфері благодійної та волонтерської діяльності, надання послуг та пільг, у тому числі впровадження механізмів виявлення та попередження зловживань та шахрайства; сприяння підвищенню рівня обізнаності громадян та суб'єктів підприємницької діяльності щодо можливостей підтримки інститутів громадянського суспільства, роз'яснення відповідних механізмів;

- підтримка процесів цифрової трансформації діяльності інститутів громадянського суспільства з метою сприяння підвищенню ефективності їх діяльності, зокрема, шляхом: навчання та надання консультаційної підтримки інститутам громадянського суспільства щодо впровадження та використання в їх діяльності цифрових технологій та інструментів електронної демократії; посилення спроможності інститутів громадянського суспільства навчати громадян користуватися онлайн-інструментами електронної участі та отримувати послуги онлайн; сприяння ініціативам у сфері інформаційних технологій щодо міжсекторальної взаємодії інститутів громадянського суспільства з громадянами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності.

ВИСНОВКИ

У результаті магістерського дослідження здійснено комплексне теоретичне узагальнення й запропоновано пропозиції, що дозволять вирішити проблеми розвитку громадянського суспільства в умовах становлення демократичної правової держави в Україні. Отримані у процесі дослідження результати дозволяють зробити такі висновки.

Обґрунтовано, що у сучасних реаліях українського державотворення громадянське суспільство слід розглядати як об'єднання вільних осіб, які є правосвідомими членами суспільства й реалізують свої основні невід'ємні права і свободи через добровільно сформовані громадянські інститути, які діють на самоврядних засадах у межах Конституції й законів України. У демократичній правовій державі громадянське суспільство розвивається і взаємодіє з публічною владою, видом суспільно-політичної, суверенної, легітимної влади, в основі якої лежить публічний інтерес і безособовий характер, що виражається у системі суспільних, публічно-політичних, вольових відносин, які виникають між фізичними та юридичними особами (як суб'єктами громадянського суспільства) та органами і посадовими особами держави (які наділені владними повноваженнями) на основі права й закону.

Доведено, що створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства має орієнтуватися на успішні практики та європейські стандарти захисту прав і свобод людини із одночасним упровадженням принципів відкритості, прозорості та підзвітності влади. За роки незалежності прийнято низку документів, які складають основу для розвитку взаємовідносин і взаємодії українського громадянського суспільства та органів влади. Серед них відзначимо закони України «Про громадські об'єднання», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про соціальний діалог в Україні»; «Про доступ до публічної інформації»; урядові постанови «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів

виконавчої влади», «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Окремий сегмент складають документи стратегічно-доктринального характеру: Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки; Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року; Національна стратегія у сфері прав людини та ін..

Зроблено висновок, що для формування ефективного правового поля повинен існувати багаторівневий нормативний, науково-аналітичний та інформаційний комплекс, до якого входять законодавчі (закони, кодекси), виконавчі (розпорядження, постанови та ін.), контролюючі (звіти, обговорення, офіційні статистичні дані, та ін.), дорадчо-консультативні (науково-дослідні установи) та інформаційні (ЗМІ) ініціативи, які не суперечать одна одній, а існують у синергетичній єдності. Цей загальний комплекс можна поділити на кілька підгруп, які відрізняються суб'єктами, часовими проміжками, напрямками й сферами виконання: законодавча база (міжнародні акти й нормативно-правові акти національного законодавства); урядові й громадські інформаційні засоби (відкриті урядові портали, аналітично-статистичні веб-ресурси зарубіжних урядових та українських громадських організацій); засоби масової інформації (державні й громадські); наукові праці зарубіжних і вітчизняних учених. При цьому механізми суспільно-державної взаємодії та безпекових ініціатив, закладені в нормативно-правовій базі, мають попередньо розроблятися в науковому середовищі й публічно обговорюватися громадськістю, залучаючи для цього ЗМІ та механізми електронної демократії.

Досліджено основні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні і акцентовано увагу на тому, що протягом періоду, який минув відтоді, як Україна здобула незалежність, українське громадянське суспільство набуло нової якості. Основні тенденції його розвитку, як доводить практика, не припинялися й упродовж 2021-2023 р. Організації громадянського суспільства значно підвищили рівень власної інституційної сталості та спроможності. Протягом тридцяти років, що минули від дня набуття незалежності, організації громадянського суспільства

України пройшли великий шлях становлення й розвитку: від ініціативних груп громадян до появи стійких інституцій. Наразі організації громадянського суспільства здатні адаптуватися й реагувати на будь-які кризи, розвивати міжсекторальну взаємодію з владою та бізнесом, залучати до співпраці широкі верстви населення, створювати нову якість соціальних послуг та бути рушієм важливих суспільних інновацій. Значною мірою високому рівню інституційної спроможності організацій громадянського суспільства сприяла цілеспрямована політика підтримки розвитку громадянського суспільства з боку держави.

Аналіз стану громадянського суспільства в 2022 р. засвідчив дві основні тенденції: більшості українських організацій громадянського суспільства вдалося зберегти власну спроможність до системної діяльності в умовах воєнного стану та російське повномасштабне збройне вторгнення на суверенну територію України спричинило безпрецедентно масштабну діяльність волонтерських організацій та ініціатив.

Виокремлено актуальні проблемні питання розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі, які стосуються належного застосування механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішення питань місцевого значення, створення сприятливого і безпечного середовища для діяльності інститутів громадянського суспільства та їх членів, розширення сфер співпраці цих інститутів з державою та бізнесом, диверсифікації джерел отримання інститутами громадянського суспільства фінансової підтримки, розвитку благодійної та волонтерської діяльності та інше. Крім того, удосконалення потребує механізм реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Запропоновано і аргументовано, що для покращення розвитку громадянського суспільства необхідними є: внесення змін до Конституції України, які б доповнювали Основний Закон розділом про громадянське суспільство; прийняття одного, уніфікованого закону «Про неурядові громадські організації»; внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації

населення»; модернізація механізмів взаємодії релігійних організацій з органами публічної влади; прийняття Закон України «Про свободу совісті та віросповідання»; прийняття Закону України «Про організацію і проведення як всеукраїнських, так і місцевих референдумів»; прийняття закону про консультації з громадськістю; перегляд та зміна окремих норм нового Виборчого кодексу України (потрібно передбачити норму про можливість делегування дільничним й окружним виборчим комісіям членів громадських організацій); підтримання новітніх форм взаємодії, взаємоконтролю, взаємодопомоги та співпраці між інститутами громадянського суспільства та публічною владою за принципом «горизонтальних», партнерських відносин.

Акцентовано увагу на тому, що розвиток громадянського суспільства доцільно здійснювати за чотирма стратегічними напрямками: забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення; створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богайчук В. Ж. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в Україні. *Нова парадигма*. 2017. Вип. 64. С. 164–172.
2. Буткевич В. Конституція України : проблеми вироблення нового проекту. *Право України*. 2014. №7. С. 85–110.
3. Варениця В. А. Соціальний діалог : громадянське суспільство та демократія співучасті. *Право і Безпека*. 2009. №2(29). URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pib/2009_2/PB-2_37.
4. Волонтерство під час війни. URL: <https://ukraine.ureport.in/opinion/5800/>
5. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. Р. Осадчука, М. Кушнір. Київ: Юніверс, 2000. 329 с.
6. Гурицька М. С. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.
7. Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c57.
8. День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни : соц. опитування / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2022. 22 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni>
9. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей. Т. 1. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 576 с.
10. Індекс сталості ОГС-2019: Україна демонструє стале зростання / Громадський простір. 2020. 19 листоп. URL: <https://www.prostir.ua/?news=indeks-stalosti-ohs-2019-ukrajina-demonstruje-stale-zrostannya>

11. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях : монографія. Київ, Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
12. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства та держави. *Право України*. 2010. №6. С. 93–100.
13. Кобрин В. С. Деполітизація місцевих виборів як складова частина конституційної реформи в Україні. *Від громадянського суспільства – до правової держави : тези доповідей XIII Міжнародної наук.-практ. конф.* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 247–251.
14. Ковальчук В. Б. Громадянське суспільство як правова категорія. *Малиновські читання : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Острог, 16–17 листопада 2012 року). С. 57–60.
15. Ковальчук С. В. Правові засади взаємодії релігійних організацій та органів публічної влади в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. Том 1. С. 27–32.
16. Ковальчук С. Взаємодія громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування в Україні : проблеми теорії та практики статутного регулювання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 1, vol. 2. P. 248–253.
17. Колодій А. Громадянське суспільство : ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою. *Право України*. 2014. №. 4. С. 9–16.
18. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *«І» : Незалежний культурологічний часопис*. 2001. №21. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>.
19. Конституційне право України / за ред. докт. юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілка Вид. 2-ге, доопр. Київ : Наукова думка, 2000. 732 с.
20. Корнієнко В. О. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2017. 19 с.

21. Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. 19 с.
22. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
23. Лапін І. Практика і законодавчі проблеми у сфері реєстрації громадських об'єднань у 2018–2019 рр. Київ, 2020. 22 с. URL: <https://cutt.ly/xMmXhrQ>
24. Лотюк О. С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 38 с.
25. Любченко П. М. Громадянське суспільство : концептуальні особливості інтерпретації . *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 6. Харків: Право, 2003. С. 3–15.
26. Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред проф. Ю. Л. Бошицького ; Київський університет права НАН України Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
27. Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. 20 с.
28. Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії. *Українське право*. 2005. №1(2). С. 24–34.
29. Михальченко М. І., Самчук З. Ф., Шайгородський Ю. Ж. [та ін.] Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ, 2019. 552 с.
30. Николаїшин Б. Публічні консультації в Україні : практика застосування та шляхи підвищення ефективності. *Ефективність державного управління : зб. наук. праць*. 2013. Вип. 35. С. 220–226.

31. Онищук С. В. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні. Ефективність державного управління : зб. наук. праць. 2015. Вип. 42. С. 61–67.

32. Палій Г. Участь українських організацій у документуванні злочинів, вчинених РФ в Україні : аналіт. записка. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/uchast-ukrayinskykh-orhanizatsiy-u-dokumentuvanni-zlochyniv-vchynenykh-rf>

33. Петришин О. Громадянське суспільство і держава : питання взаємовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2016. № 4(47). С. 3–12.

34. Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні : історичний досвід і виклики сучасності : наукова записка / В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна, О. В. Кукуруз та ін. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. 82 с.

35. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності : Закон України від 15.08.2022 № 2519-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text> ;

36. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 15.08.2022 № 2520-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20#Text>

37. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20>

38. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1.07.2010 р. №2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №40. Ст. 527.

39. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2011р. № 1049. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text>

40. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. №976 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>.

41. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193>

42. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

43. Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року : Повідомлення Центральної виборчої комісії від 25.04.2000 р. № vd20000425. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>.

44. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 року №68/2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>

45. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матер. щоріч. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2022. 56 с.

46. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>

47. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібн. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. 176 с.

48. Разумков центр. URL: <https://razumkov.org.ua/>

49. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство : досвід теоретичного осмислення. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2012. №3. С. 68–79.

50. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
51. Річний звіт за 2020 рік / РПР. Київ, 2020. 31 с. <https://rpr.org.ua/richni-zvity>
52. Савчин М. Реформування місцевого самоврядування в Україні у контексті соціетального конституціоналізму. *Право України*. 2014. №9. С. 116–125.
53. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / Акад. прав. наук України. Київ : Ін-Юре, 2002. 724 с.
54. Тодика Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Факт, 2000. 608 с.
55. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ № 984_011 від 30.11.2015 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011
56. Українське законодавство для ОГС & міжнародні стандарти: у Києві презентували оновлений звіт «Барометр ОГС» / Громадський простір. 2020. 16 жовт. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ukrajinske-zakonodavstvo-dlya-ohs-mizhnarodni-standarty-u-kyjevi-prezentuvaly-onovlenyj-zvit-barometr-ohs>
57. Учасники Коаліції / Коаліція на захист громадянського суспільства. URL: <http://cs-coalition.org/ua/pro-nas/uchasnyku-koalitsii>
58. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручн. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 536 с.
59. Хіноцька Н. Готовність громадських організацій до мережування / Простір свободи. 2019. 17 трав. URL: <https://euprostir.org.ua/stories/140710>
60. Хомей О. Д. Актуальні проблеми розвитку громадянського суспільства та його вплив на реформи задля забезпечення національної безпеки в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2019. № 35. С. 13–19.

61. Хомей О. Д. Взаємодія громадськості та органів влади у контексті реформи державної служби в умовах євроінтеграції задля посилення національної безпеки України. *Slovak international scientific journal*. 2019. Vol. 1. № 31. P. 58–62.

62. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави. *Право України*. 2008. №10. С. 4–12.

63. Юлія Лапутіна презентувала ветеранську підприємницьку платформу G2VEI на засіданні Ради безбар'єрності. 2021. 27 жовт. URL: <https://cutt.ly/zV3D4IF>

64. 2020 Civil society organization sustainability index. URL: <https://cutt.ly/4MmLSg7>

65. CSO METER A compass to conducive environment and CSO empowerment. URL: <https://cutt.ly/rMmL3CV>